प्राक्सोमसाध्यप्रोरंभः।

श्रीगणेशायनमः॥श्रीमत्रवेनमः॥यामंत्रःप्रार्थयामास कल्पद्रुःपुराकिल॥ ॥
नानिकल्पधिषातैःस्तनःपातुसरस्वती॥७॥उत्तरतउपचारोविहारः॥द्विप
परिभाषासूत्रं॥नियमार्थंविधेयतापरिभाषाभवति॥उपचारस्याधिकरणतयोत्तरा
दिकंनियम्यते॥उपचरणमुपचारः॥इतिकर्तव्यता॥आराद्उपकारकसन्निप
त्योपकारकरूपोऽध्वासतउपचारइतिकर्तव्यतेत्याहापाकयज्ञोपचारा
न्निमुपचरतिनलोमन्निहोत्रोपचारमितिप्रयोगात्॥विहारइत्यनुवर्त्यते॥१॥
विहारंपुरस्कृत्येतिप्रयोगात्॥उत्तरस्यांदिशीत्युत्तरस्मिन्देशेवाचोत्तरत॥
शब्दोननुकालेदिक्शब्दोदृश्यःसप्तमीतिवर्त्तमानेदक्षिणोत्तराभ्यामतसुन्प्र
त्ययोदिग्देशेवोत्तराद्योतकउत्तरतउपचारोविहारस्योत्तरतउप
चारइत्यन्यपदार्थेबहुव्रीहिःसचान्यपदार्थोविहारउत्तरतउपचारोभि
नतीतिशेषःएतदुक्तंभवतिविहारस्योत्तरतउपचारःकर्तव्यइतिगोदो

नवत्साप्राकरणेवेदकरणादिरुपचारःस्वेस्वेवर्कोरुत्तरतोकर्तव्यः॥दक्षि
णतोवाग्न्वाधेश्राद्धात्रदक्षिणतःआदिनिर्दिष्टार्थंउत्तरतोनियमःकृतः॥उत्त
रतस्तुपक्षेप्राप्तत्वान्नाविधीयते॥किंतर्हिदक्षिणतआदिषुयत्रक्वचिदपक्षेप्राप्ति
स्तत्रपक्षेउत्तरतःअप्राप्तत्वात्विधीयतइतिनियमेविधिवाचेपपत्तिः॥उत्तर
तोगार्हपत्यस्योत्तरतःआहवनीयोयस्येत्यादौगार्हपत्यादिग्रहणंनियमार्थंविहा
रैकदेशभूतेस्मिन्पक्षेप्राप्तत्वात्॥अनयातदेशाणादीनांतुसामर्थ्यादुत्तरतस्ति
ष्ठिःपश्चादुत्करस्यास्तरणंतृणछाजीनस्येवमादायविहारग्रहणंपश्चाद्ग्रहणंतः
आहवनीयस्येवमादायविहारग्रहणंकिंउत्तरउपचारइत्यतआहतिस्रोयउपचारोयूपाहुत्यादिःसनियमेनोत्तरतःस्यात्विहारग्रहणंतुविहारसमी
पएवायंनियमइति॥अन्यत्रिपदमिदंसूत्रमाकृष्टदर्शनंउत्तरतइत्यस्यपद
स्यैतत्पदेनान्वयाश्रवणात्सूत्रेषष्ठीनावधिपदाभावात्॥उपचारविहारयो

Digitized with financial assistance from the Government of Maharashtra on 11 June, 2017

सनानविभक्तिकृत्वा तत्र विशेषणविशेष्यत्वं स्यात्तदहमास्त्रेनोपयुज्यते॥ संतानु
नोपपद्यते। नहि विहारस्य राडपचारस्य उपचारस्य राविहारस्य क्वाप्यनु
यन्तुमावरूपवचनक्षोदनाछ। अंतरंगानि कर्तुः॥ नि
पदप्रक्षाप्यास्त्रे। अतरंमध्यतघाति नियतांगानि भवंति॥ एवंहितानि अं
तरंगाणिभवंतियदिविहारस्यचांगानांचांतरंगकर्तानिस्वरादिति॥ द्विविधा
नियतांगानिसाक्षाद्व्यधानेनचतत्रसाक्षात्सरोडशाज्यपशुसोमादीनि।
व्यवधानेनस्फ्योबर्हिःस्रुगादीनिव्यवहितांगानांसाक्षादंगान्येतरा ॥२॥
लिएवमत्विजाध्वर्युमानोत्तरःपत्नीनांयजमानोत्तरइति॥ यद्यदंगसा
क्षान्नतदंतरमितिनियमार्थस्त्रेननियमनिवृत्यर्थंशक्तिंपरस्परंतर
शेषःपूर्वानिर्दिष्टउक्तिवाक्योदक्षिणाविभजतीयादौ। कर्तुर्विधानिस्रु
ग्ग्रहविरादीनिसाक्षाद्भवंति॥ ७५ चत्वारिअष्टपदं। आदेप्रणयनदे
वांगेतुजपशारवाछेदनानुमार्जनामंत्रयोवमादीनिचत्वारिचत्वारिकर्म

९ एआदिःकर्मादिरघक्षणार्थः। मंत्रांतेनेउक्तलक्षणस्त्रीयामंत्रांतेनेवोच्चाय
लिप्रक्षणेसम्यक्संमंत्रादापरयन्नीक्षमाणः॥ आचतुर्थीकर्मणः। अमंत्रैः स
मिद्विधिपक्षेसंनमनादेःमर्यादापक्षेअनुमार्जनादेःकुर्यात्॥ एवंक्रियानिपा ९
मालमध्यदयकारिभवतीतरथाविगुणस्यात्। यद्वाप्रमादवर्जनार्थस्त्र
त्रं। ननुप्रायश्चित्तपादेवप्रमादवर्जनंसिद्धं॥ तथापिपुनर्वचनंमहा
प्रयोजनत्वात्तन्मादवर्जनस्य। प्रमादाद्धिप्रधानेऽतरितेपुनर्दीक्षादिप्र दी
धानमावश्यंतत्रमहान्दोषःस्यात्ततस्मान्नपुनर्वचनं॥ ततश्चतुर्ग्रहणं॥
नपंचवात्रीणिचेति। यद्वाप्रमादवर्जनार्थंनियमार्थंचतुर्ग्रहणं। अथव
लंमपरंचुग्रहणंदितत्रगणितमुत्तमंतिविचारणीयं॥ ७॥ मंत्रांतेनकर्मत्रि
पदं। मंत्रस्यांतोमंत्रांतः मंत्रसमीपोयोंतस्तस्यर्थः। कर्म
तोयथाभवतितथाकुर्यादितिनियमः मंत्रांतोमंत्रादिमंत्रमध्यनिवृत्यर्थः
कर्मादिःकर्मांतकर्ममध्यनिवृत्यर्थः। यत्रैकक्षणस्त्रयोसर्वकर्मतत्रमु क्ते
षापरिसमाप्यर्थमान्नरःवेदिकरणादौ। यत्रतुसरुक्कर्मदधातीत्यादौ

तत्रादेरभावात्कथं स्यात्। आद्यंतवदेकस्मिन्निति वृद्धिः स्यादिव्यपदे
शो महावीरपत्नीवदिष्टव्यः। ननु यथा वैदिकेष्वपसमाप्तिनादीअनेकेषु
पचयरूपउपक्रमप्रभृतयपवर्गपर्यंतावन्मंत्राणामर्थस्यंतेसरूपत्वात्कर्म
णः। तद्वदेवबर्हिस्तरणबर्हिर्लवनादियुक्तास्तरणादेस्सरूपत्वाद्घासण दा
एवमंत्रेणसंबंधनीयः। यद्येवंतर्हिस्त्रीजुह्वामयाएषकेतितत्स्त्रीग्रहणमनर्थकं।
अंजनस्यस्वरूपत्वादेवतत्स्त्रीमिश्रेतिअथसर्वस्मिन्स्रुक्षुउपरिदृष्टिण
यप्रस्तरंकुर्वेकएवनयुगपदंजनंस्यात्ततश्चपुनर्जुह्वामयाएषकेत्यंत ।।३८
रस्यपुनर्ग्रहणंस्यात्। नपुनर्ग्रहणंत्रमंत्रेणस्यात्तेनैवार्थंतत्स्त्री
ग्रहणंस्यात्। एवंतर्हिनिर्वपणादेर्दध्यादानादेश्चतत्स्त्रीग्रहणंज्ञाप्यते।
सरूपैकर्मणांप्रतिव्यक्तिमंत्रआवर्त्ततेतर्हिवेदस्तरणउरूज्रयस्थितिना
वर्त्तते। यद्यबर्हिस्तरणादीतिबर्हिर्व्यक्तिविवक्षयाप्रतिधानुआवर्त्तिष्यते। मं
त्रवर्णबर्हिरभिधानाच्च। यत्रयुगपदेकेनक्षरेणनपादसंस्कारादनादेर्व्या

प्रियतेव्यक्तयः तत्रनप्रतिव्यक्तिमावर्त्तते। यत्रतुयुगपन्नाक्षेतातत्रभव
त्येवप्रतिव्यक्तिमंत्रावृत्तिः। सोमक्रयणस्त्रधुराजनादौ। अथवैतेपर्जन्य
इतिवेदियजमानंचयादौयुगपल्लक्ष्यतएवेतिचेन्न। तथाप्यावर्त्तंतेमंत्राएकव
चनांतत्वात्तस्यप्रतिकर्मत्वाच्चासमानदेशत्वेविसर्गस्यैभिन्नमावृत्तिर्भावा
दुत्तरत्वादेकदेशेसमानेदृष्टंयुगपत्कार्यसंबंधः समानदेशत्वेयद्य
पिस्यात्तथाप्येकवचनांतत्वान्मंत्रस्यावृत्तिर्भवतीहिप्रधानानुरोधं
नगुणानुवृत्तिः। सप्तधीयमानत्वान्मंत्रस्यद्वितीयांतत्वाच्चदर्भादिः प्रधानमं
त्रस्याभिधानार्थत्वात्तदर्थंचगुणवत्वंतथाचावृत्तौलिंगंदेवस्यत्वेतितीता
मितिनचदर्भावितीतरेतरयोगानुरोधेनर्युपरिदानंदृष्टेत्येकत्वंजातौसा
तत्स्थिभर्थमितिचैकमितिदेशानामविसुतरंजातिपक्षमाश्रित्यबहुवचनां
तोमंत्रःसकृत्स्यात्तर्हिवर्त्तत्वेवविलोपोभूतविद्वानेनमनर्थकस्यादिर्वा
दिवंदःइतिस्मानदेशानांतथाभिन्नदेशानामपीरुरुत्यरेवमादावृहःसा
मंत्रप्रयोगेणजातिपक्षाश्रयाजातोपदार्थेभीकृतेऽहाभावएवप्रसज्यतेव्य

लोकार्थयोर्व्यक्तिपदार्थपक्षएवाश्रीयतेऽपरेकर्मणः कर्मणआदेः
कर्मादिरितिद्वितीयदर्शनेतेदमत्रनेष्टंतितदसंगतंसरूपस्यादानादौ
रनेकरूपात्मकेकर्मणोरितिद्विवचनानिर्देशोपपद्यतेतच्छीघ्रहणंचनघटेत
मंत्रयोरंतेमंत्रांतःइत्याप्यासन्नत्वेविकारविहन्यतः।विकारस्यवायुहो
टकैतस्योच्चारणकालेसंभवान्नहिघटांतःपतीतिस्यात्।कथंतर्हिकदाचना
पूपानामंतेपूपाहुतीतमपिवादित्वादंतरादेशदोषः।इहतुअवयववानी
आख्याद्यंतशब्दअपिचद्वाभ्यांमंत्राभ्यांमियत्वसंख्याकेकर्मणिनकुर्यात् ॥४८॥
॥४८॥ इदंद्विवचनस्यादिमंत्रशब्दस्यकर्मणोंतरतिविगृह्यसमासःस्याच्चपुनर्म
त्रवर्णनदृश्यतेतत्रयुगपदेवस्याच्छंदोविद्युविक्रमेरन्यादेर्युगपदाज्य
वेदयोःसादनेएवंचकल्पाजिनपर्णयोःसहस्तरणंअसमासनिर्दिष्टयोर
पिद्विवचनान्तमंत्रस्य॥शर्मवस्कल्पस्यवोप्यानियस्यनयथासंख्यम्।
अग्नआयूंषिपवसेग्नेसविरग्नेपवस्वेत्यत्रनुयुगपत्कथंतर्हिउच्यते।

सर्वैमंत्रैरेकांसमिधंपुनस्तेरताभ्यामितिस्यादेवंयदिष्टंतामितिद्वयं।नैत
दस्तिष्टाभिरितिसहानेदृशंतुनरांसहत्रातिच॥इहहिप्रतिस्यात्तथा
पिहनाभिरित्यधिकंअनेनविनापिसहोसिद्धेःअस्माद्यथासंख्यार्थंत
तद्ग्रहणं॥७॥आदिनेत्यस्येतिपंचपदेस्यशास्त्रेसमयापदेशसूत्रं।
तंतंमंत्रंप्रतीत्यात्रकर्मसूचितंनतेनकस्तंमंत्रंपठित्वातत्रनशायेतकिंत्र
माणोयंमंत्रःप्रकीर्त्तितः।ततःप्रमाणमुपदिशंतिउभ्रंमंत्रस्याध्रुवाअ
स्मिन्गोपतावुदिताभ्यःशुचिरस्माकोसीत्यादिनाप्रतीकेनपूर्वमंत्रस्य
देवोवस्सवितोत्पुनंतुहिरण्यवर्णाश्चयःसूर्यस्यचक्षुरित्यादेरस्मा
त्तिमाद्यांसःप्रवहंतुदेवीःपूर्णाक्षिविंदतेवस्वित्यादिजानीयात्।पारस्कर
स्तूष्णीमेवप्रपद्यते।ननुपारस्कर्यानामपिसंदेहःप्रमाणंप्रतिषेद्धुंतो
पितरइत्यादीनांकिमेकोमंत्रउतप्रतिपर्यायंमंत्रःअभिधानस्यार्थो
देवमादौटपुस्कात्पित्र्यादीनामभिधेयानांप्रतिवाक्यंमंत्रभेदः।तथा

यत्रहाभ्यां षड्भिस्त्रिभिरेताभ्यामेताभिः सशासद्वेन चनिर्देशस्तत्र प्रत्ये
चयतिपर्यायमन्त्रएवंसंख्यानिर्देशोऽर्थवान्भवति। इतरथादिनस्योगस्य
निर्देशेनर्थकःस्यात्। ननुचायतहिकर्थंचतुर्भिरादत्तेतथासन्निवपति
द्वाभ्यांजुहोतिसप्तभिः प्रचरतिसप्तपदाशक्वरीपशवोऽत्रापिसंख्यानिर्देशान्म
त्रवृत्तिः स्यात्तथापिनप्रतिमन्त्रंकर्मावृत्तिरन्यादीनामेकयर्क्कानांअ
न्यादिनामेकत्रस्थानांचसंसर्गनिर्देशाणानहिआतस्यसन्यङ्नस्यचअ
दानंसंनिवपनंपुनःपुनःस्यात्। सकृच्छ्रोदितमसकृत्स्यात्। यद्वाचतुर्णां
मंत्राणामेकोमन्त्रःमंत्रस्यालोकिकंचाद्दनमार्जनोपस्थानादीनामपिस
कृच्छ्रोदितत्वात्। आवृत्तिर्नस्यात्। सत्यंशापकात्असकृत्कृतेनिग
दयुक्तोऽयंनिगदयुक्तोनीकृतेऽपिसकृद्भवेदपिसंहितयेदुतियत
एमेकवचनान्तकरोतिततोह्यायते। अत्रासकृत्वंमन्त्रसंख्यातुसंधेन
अन्येषुदुःअस्यकृच्छ्रदधिकर्मणोऽपिकर्तेनयस्मान्मानोधर्म्मस्यता

॥ ५॥

स्रुग्प्रस्तरश्चहिरण्मयीरित्यष्टाभिः प्रस्तरश्चानिसादोप्रस्तरक्षयहरणमन्त्र
र्थकस्यात्। यदिसंख्यानिर्देशोमन्त्रभेदासंदेहकृत्स्यात्। ऊर्क्चयतेः। एता
भ्योजुहोतीत्येकवाक्यपरिसमाप्तेः॥ आनोमित्रएरणप्रवाहवेतिम
ऊर्चेत्यादौचानुमतीभ्यांव्याहृतिभिश्चजुहोति। आपोहिष्टीया—दिभि
साक्षेसमुदाये वाक्यपरिसमाप्तेरेकाहुतिर्मार्जनादिचैकंस्यात्दित
रथासकृच्छ्रोदितमसकृत्स्यात्सचमहान्दोषः। अक्षयहरणचतुर्ग्रहण
दिनपठितंपुरोवातेतिप्रभृतिभिश्चतसृभिरष्टाभिर्व्याहृतिभिश्चतसृभिरित्यादौसंख्या
निर्देशाद्वाष्टादिसिद्धेरितिहोतेषामभिप्रायः। आदित्यानेरस्यन्नवतिसि
द्धेआकादेवीःस्तेवायुरितिद्वयोःप्रतिधानंप्रत्येकंवाक्यसमाप्त्यर्थंजा
गतोसीत्यादिनागयत्रोसीत्यस्यांतोनभवतिप्रसिद्धिनायकमन्त्र
भेदात्। अतएवसजीषाइत्यादिनाजा

निष्ठाऽयरस्यस्यांतोनग्रहणेतुघटाख्यिधानसंबंधेअनुवाकशेषेणाभ्या
न्तादनुवाकस्थितिवचनेऽतएवसंभ्रमादमानित्यादोसुघटत्वान्नोक्तं।यद्वे
वादेवहेऽनादिनाउद्वाहोपहरेहरस्यस्यांतोग्रहणेतेअपोनूप्रइत्यस्यां
पिऊर्जेनिप्रइत्यादिनाकर्त्तव्यस्यात्॥७५॥यज्ञोपवीतेसव्यपदं॥कुर्यादित्यये
कंसंबंधः।यज्ञोपवीतंवस्त्रविन्यासविशेषंतद्धान्ययज्ञोपवीतिऽउपवीत
दक्षिणबाहुकर्म्मकुर्यादित्यर्थः।ननुनित्यंयज्ञोपवीतीस्नेनस्मार्त्तनी
यमःसिद्धःकिमर्थमिदमुच्यते।तत्रस्नातकव्रतार्थमितिकेचित्प्रायश्चित्त॥६॥
रूपंभवतीत्यर्थवत्।ऋतुधर्मत्यादानाम्नातंपुरुषार्थत्वान्नस्नातकव्रतलो
पेऽभोजनमितिप्रायश्चित्तं।ऋतुमध्यगेव्यतिक्रमेऋतुबाधेनुस्नातक
व्रतलोपमात्रेभोजनमेवप्रायश्चित्तं।दक्षिणाचारइतिबह्वृचाहिः।दक्षिणे
नहस्तेनकुर्यादित्यर्थः।उभाभ्यांहस्ताभ्यांकुर्वतऽउपक्रमात्५शीघ्र

प्रधानकालआपद्येत।नतश्चाकालेकर्मस्यात्प्रधानं।तन्नास्तितिवचनं
सव्यहस्तेनेछतिऽउपस्तावनंचवेदसोनाम्नेरूपंप्राङ्मुखःकुर्यादित्यर्थः।
प्राङ्मुखःप्रतिगृह्णातीत्यादिषुनरूक्तेपरिहरणीयेऽकृतिनेरूपलेनतत्रत
प्राङ्मुखोवतिष्ठतेप्राऽउदक्प्रत्यक्पतीतिषुनरूक्तेऽवगते।यज्ञोपवीतिवत्
परिहृतंप्राक्क्रियहणंकर्मविशेषणंवहूनिषुनरूक्तानिआहवनीयात्प्रायः प्रा
चंजुहोतीत्यादीनिनघटंते।तस्मात्प्राक्तिविवक्षितंतेनकर्त्तव्यतेकिंका
रान्तेनताहितलोपेनचकारः।प्रथमेकवचनेतस्यनान्यथाहेनुनासिकाऽकारो
भवति।सइहनग्रहणेपुनरूक्तंस्यात्।न्यायादनपेतन्यायंकर्मानेनहेतु
नाएवस्यात्॥एवंन्यायहेतुःअमुष्माद्दोषान्नस्यादयमेवहेतुरित्येवंविधोवि
धीरीमीमांसारव्यः॥तथान्यायविदइतिमीमांसाविदुच्यते॥तस्मान्मीमां
सारव्यान्न्यायादनपेतःअन्यत्रवचनात्प्रौवस्यस्विष्टकृतःसूत्रकारात्

यश्च। यदि ब्रीहियवं सुराङ्गमवघाता दिसंस्कारवदत्यभिप्रेतस्या। तदाकिं
चित्कस्यचिद्धर्मस्यविशेषणनिषेधोदर्शितस्यादतोनकर्त्तव्यान्याप्यमप्यवघा
तादितत्रसंघदर्शनाद्वारावनिर्वापादीनातल्लुचलवदीचन्याय्यंनस्यादनेने
वहेतुना। ततश्चन्याय्यश्चेत्रसोऽनर्थकस्यानेवंसुराङ्गमवघातादिन
स्यात्ततोनन्याय्यंकाठकेऽपूर्ववत्वात्तन्निर्वादोनक्वचिन्न्याय्यत्वमनेकोपा
ऽशुनास्त्रोयस्मिन्नुचार्य्यतेयाणेनोऽस्वरितेसादिरपाऽशुःयजुर्वेदेन
उपाऽशुकर्मकुर्यादिति।उपाऽशुग्रहणंनपुंसकलिंगत्वात्क्रियाविशेष
णं। धर्मविशेषःउपाऽशुर्वविशेषणानामभिधेयवल्लिंगवचनानि। कथं
पुनःधर्मस्यद्रव्यकर्म्मणःछेदनादेर्विशेषणं।यथाराजीयमिक्षपच्यतेत
त्रसाख्याजपकर्मणोविशेषणंउपाऽशुःसंस्पर्शनेनाप्वारकल्पेनातीक्ष
ष्णते।तस्माज्जपार्थंउपाऽशुग्रहणं।यजुर्वेदेनोपाऽशुयत्कर्मसंस्पर्शनंतत्

कुर्यात्।जपएवोपाऽशुसंस्पर्शनंनछेदनादि।नैतदस्ति।यद्दर्भपिञ्जू
लंतस्यात्तद्यजुर्वेदेनोपांऽशुजपेदितिब्रूयात्।नपुनःकुर्यादितिसाधुयजुर्वे
देनविहितंकर्मेपाऽशुकुर्यादित्यवचनाच्चतश्चसचासाम्नावायजुर्वेदावि
हितंउपाऽशुकुर्यादित्यर्थःएवंचाधानेसामोवारवंतीयादर्शनंयजुर्वे
देनवारवंतीयंगायतइत्यादिनाविहितंतदुपाऽशुस्यात्।सामवेदोवार
वंतीयादिसाम्नासुतःपतिर्ननुआधानेविधास्यते। तथापिसहस्रशा
खत्वात्कस्यांचिच्छाखायांसामवेदेनाधानविधानमस्ति।तथापिअंगा
धर्माः।प्रधानधर्मेणबाध्यतेआधानस्योपाऽशुधर्मः।यजुर्वेदेनविधा
नात्आधानांगंसामगानमतस्तुधर्मउच्चैर्ग्रहणेनोपांऽशुत्वेनप्रधानधर्मेणबा
ध्यते॥७॥दर्शदर्शेमिवास्योच्यते।पौर्णमास्यःपौर्णमासीतिदर्शोऽमावा
स्यायांविहितप्रधानन्यागत्वंदर्शयोगादर्शनाहेतोरुच्यते॥एवंपौर्ण मा

स्त्रशब्देन। तयोर्दर्शपौर्णमासयोः प्रधानयागाङ्गिकयेर्धर्माः। प्रत्येकमाग्नेय
यागस्य चोपांशुयजस्यान्वाधीयस्य चैडास्यउपांशुयाजस्य च
महेंद्रस्य चवाएकैकस्य कात्स्न्येनउपकुर्वतः संबध्यतेएकैकस्यागभावं
पीत्यर्थः। तत्रेणानुष्टीताअपिप्रत्येकंसर्वार्थधर्माएंनुदर्शपौर्णमास
योः प्राधानयागाङ्गिकयोः समुदाययोः प्रत्येकंसर्वेसांसारणइतिद्वयेनि
र्देशात्सुक्॥ ननुषण्णांसमुदायिनां। इतरथाहिदर्शपौर्णमासानांधर्माः
साधारणाइतिस्यात्। नैतत्सारं। समुदायिष्वितिहिसप्तम्यसमुदायस्याभा
वात्॥ इतरेतरयोगफलंप्रतिदर्शपौर्णमासस्यामितिसमुदायेदृष्टंनि
र्देशार्थंपुज्यतेकार्यंतुसमुदायिभिः संबध्यतेतेषांवस्तुत्वात्। समुदायस्य
वस्तुत्वान्नास्तिकार्यसंबंधः। अपिच। समुदायस्यधर्मसंबंधेसतिएकस्य
प्रधानस्यविस्मृतस्यात्वेरितस्यपुनः कर्मणइतिकुर्यादितिनस्यात्। समुदा
यार्थत्वेनमदर्थात्। समुदायस्तुइतराभ्यामेकेनाविनाभिस्यादेकहविषोना

अतरितस्य

रोआज्येनसंस्थाप्यपुनर्यजेतेत्यर्थकंस्यात्। सकथंसमुदायस्यकृत्स्नोध
र्मयोगोजातएव। किंतुयेकेनांगेननैकत्वेयनुष्टितानुष्टितएवानहिसमु
दायानुरोधेसमुदायस्यवृत्तिस्तस्माद्यावांश्चप्रत्येकंकात्स्न्येनधर्मसंबंधः॥
भवतुपरमाऽनुवृत्तिविवक्षायांसमुदायीतिस्यादितरापूर्वधर्मसंबंधो न
स्यात्। तदुक्तं। तत्रत्रिष्वितिप्रधानानिभवंतीति। एवंहिप्रधानानिस्युर्य
दिप्रत्येकंउपकारकेद्रव्येसंस्क्रियमाणेलभंतेप्रयाजादिभिरसंस्क्रियमा
णानिप्रधानान्युच्यंते। प्रयाजादयस्तत्संस्करणपठीता। अंगान्युच्यंते। फु
लवत्संनिधानंफलतदंगमितिन्यायेनतुल्यंसर्वेषांप्रधानानांसंस्करणं। सर्वे
धर्माःस्तुत्याधानेषुप्राप्नुवंति। व्रीहियवानांविलयनंगार्हपत्याभिश्रयणंद
र्वेस्फ्यराज्यस्यावघातोदृषदुपलस्नानाय्यस्यचातथाहि। बर्हिरादीनांहविरासा
दनादिषुविनियोगवत्सर्वप्रधानार्थानितथाविलयनादीन्यपिपुरुषार्थानीति॥
ननुव्रीहयादेर्विलयनादिराज्यादेस्तुष्टविमोकादिनसिध्यति। अदृष्ट

र्थत्वोदितत्वादसंभवादपि क्रियते। कच्छलषाकवत्। एवं प्राप्तेऽाह॥७॥ने
दृशाद्यवानेष्टरंनिति हिपर्दचेतत्॥ निदृश्यतेऽतिनिर्देशः। साधनेनिर्देश्य
तेवानेनेतिवानिर्देशः शब्दैः साधनस्यवाचकैरुक्तस्मान्निर्देशाद्धेतोरिष्टार्थं
एतद्भवति। सर्वेसर्वत्रेकिंतुयस्मिन्नेवानिर्दिश्यते तत्रैवव्यवतिष्ठान्यसा
धनानिर्देष्टव्यानीत्यर्थः। यथाहविष्यानीतिनिर्देशाद्यावतादयस्तेहवि
ष्यंधर्वेसर्वत्रहीतियानिर्देशात्। अदृष्टार्थोऽपिपर्यग्निकरणादयस्तेषा ॥८॥
मपिनिर्देशाद्यत्रस्युस्तत्रसाधनविशेषेपुरोडाशादौयथानियमोनिर्देशात्क्रिया
नेतथाविसाधारणाःषड्प्रधानानामेकैकस्याप्रयाजादिवदेनेतुत्पत्तिक
रणार्थिनाअदृष्टद्वारंदृष्टंवापर्यग्निकरोतीति। तथाहिद्वारेणवाणीदयःसा
धारणास्तथाज्यादिद्वारेणविनयनादयःप्रयोजनाभावादवघातादीनामा
ज्यादिषुलोपः। यथाचसुरेमुहरिःक्रुद्धाद्धानांनानाबीजानीसाधारणी ते

स्याधेयत्रप्रयोजनवंतस्तेतत्रक्रियंते। किंपुनःअनयोःसत्रयोःप्रयोजना
न्याप्यंकर्मकुर्यादिकर्तातावत्तस्यैवप्रधानार्थं॥७॥चत्वारऋत्विजःषड्प
दंसत्रिकच्छ्रेवरणेध्वरणनिमित्तकोध्वर्युदिषुवर्तेतेसतुयोगकर्त्र
मसाधर्म्यंचविप्रसंगात्तेपियज्ञेवानतुनरणंध्वरणंतेषामप्राप्तेतेपिस
त्रिजस्यस्तश्चत्रिजउपतिष्ठतइत्यादौचमसाध्वर्युणामपियहणंस्यात्।
अतएवषोडशग्रहणंचमसाध्वर्वर्तिनित्यर्थंषोडशर्त्विजोहिरण्यस्रज
रातिवरणंचतेषांतत्रैकंमंत्राणांनाम्नातावद्यथाचित्रयाणांलोकिकंक
रणंब्रह्मवरणंएवमत्रवत्। वाजेनीकंयद्वावानकश्चिद्दोषस्तदातुषोडश
ग्रहणस्यान्यतेप्रयोजनंचकर्त्तव्यं। अन्यत्रचतुर्ग्रहणंकिंयावतांअध्वर्यू
दयःपाठादेवंचत्वारःस्युर्नत्वनियमार्थंआह्वयाःप्रचरंतीतियुगविधाना
नुपपत्तेः। नियमस्तुपाठादेवसिद्धेःचतुर्ग्रहणमनुवादःपदाङ्गलोपलक्ष
णार्थं। एकस्यापराधेप्रायश्चित्तमात्रत्व

त्रयः प्रचरेयुः सर्वेस्वेकुर्युः। कर्तुरेनत्कर्म्मणि यस्मात्ते कृतानि दृष्टादृष्ट
निष्टरान्नित्यधर्म्मस्यादिष्टसंतत्कुर्यादनादिष्टेतर्हि समं विभज्यसेवेकुर्यु
रित्यार्क्षेऽनादेशोध्वर्युः कुर्यादिति। त्रिपदंवैतत्। आदेशो विनियोगो अ
ङ्गादीनायत्रनास्तितत्राध्वर्युः कुर्यात्तिष्टुप्प्रकारश्चादेशोत्रोच्यते। स्रि
श्रौतौलौकिकोत्राक्येनप्राकरणिकःस्थानिकःसामर्थ्यात्वेतत्रश्रोतो स्लो त्रे
यथाक्षेध्वर्युर्भवतिहोतास्ववेमेनीन्दवेति। ब्रह्मणोक्षरपतेरित्यादिम ॥१०॥
जस्तोमेन॥ एथिव्यास्तादात्रेप्रेशमीत्याग्नीध्रस्यादेशः शाखाविस्त
सनोहेतुः। एवंहयजमानपत्न्यादिनाप्याज्यावेक्षणादेर्मंत्रलिंगाच्च॥
एवंस्थासिकनीनिकेतिवत्। यथापितुनिभासावितियजमानस्यावाक्येने
तिप्रकरणात्। यथाहिराज्ञएवलक्षणंहयइतिस्थानरासुस्नानादेर्दीक्षितस्य
स्थानान्न यथामारुत्यो॥ मेषमवेक्षतीतिप्रतिप्रस्थातुः। समाख्यायायथा

होत्रंकुर्वब्रह्मखंब्रह्मणः यजमानंयजमानस्थानंध्वर्युत्वमध्वर्यो
रेवाविष्यति। समाख्यायाःकिमर्थमनादेशोध्वर्युरिति। सर्वमेतदाध्वर्यवं
ब्रह्मत्वंहोत्रंयाजमानिकंचयजुर्वैदिकंकर्मेति। तत्रनादेशएवाध्वर्युकु
र्यान्नादेशोपि। इतरथाएथिव्यास्तादात्रेतिसमाख्यानिमित्तंस्यात्। अध्व
र्युरिदंप्राशनंस्यात्॥ ७॥ उपस्वराधनेषट्पदेयजमानाप्युपवस्त
शनेभुक्तेसतिआहवनीयप्रणयनंस्रवतीति। कालनियमार्थंवचनंनपु
नःप्रणयनविधानं। आहवनीयेजुहोतीयात्तेपेतन्निदर्शनादग्निवि
धानंस्रवति। कथंपुनः। आहिताग्नेःकर्मण्यग्निहोत्रदर्शपोर्णमासादोअ
धिकारः। आहिताग्नित्वंतुआधानेआग्नेयाधेयपर्यंतेसतिभवतिआहि नुष्ठित
ताग्नेश्चकर्माग्निहोत्रादिअनुतिष्ठमानस्याहिताग्नेरिदंप्रणयनंसाधनं
तत्रगतश्रीराहितोग्निस्तस्मिन्नेवाहवनीयेजुहोति। इतरस्तुआधानिक

आधी

मुत्सृज्यान्यमाहवनीयं प्रधानार्थं प्रणीयेत तत्र जुहुयात्। तस्मादग्नेहोत्रेऽपि
प्रणयनं विधीयते। तत्रापि कालनियमोऽपराह्णे क्रियाया आतानिति पुरु
षधर्मवेतोनित्यधारणं प्रतिकर्म प्रणयनं वयदिप्रणयनं विधीयते। दर्श
पौर्णमासयोर्गतिश्रीयोपि प्रपद्येत। प्राप्तत्वे वियं वा तस्मात्तेषां नियमृतेर
तिक्वनादितरेषां नानियमृतरस्यर्थः। किंतर्हि यावत्कर्म मृतोऽग्निहोत्रा
धकर्म प्रत्यवरोहपर्यंतं धृतोऽनंतराले विसृज्यतइतिगम्यते। अतः ॥९१॥
प्रतिकर्मप्रणयनं प्राप्तमपराह्णे दिष्टुकाले नियम्यते। अतएव प्रवसद्वि
नादेआहवनीयप्रणयनमुपस्थानादिदिनेतरथागश्रीयष्टवत्रवस
द्विधिःस्यानेतरस्य प्रणयनाभावादितिगार्हपत्यादितिकिंयावतागार्हपत्या
दाधानेआहवनीयःप्रणीतःयस्मादाधानेऽग्निरनुगमनादानयितस्मा
दाहवनीयादक्षिणाग्निवत्। एवंतर्हितापकार्थंगार्हपत्यग्रहणं। इत
राधानादिप्रणयनमग्निप्रणयनादिप्रत्युक्तादेधर्मनियत्यर्थं
श्वा

आज्यभेरामुपिनेशास्नुष्यति

आग्नेयमु वंचरूपणेस्थइतितत्रेत्यादिनिरुक्तिः सिद्धागार्हपत्यात्पुनः प्रणयनेऽन्वह
ष्णं समुद्राहवनीयमित्यादेःसंग्रहार्थं। तथाचैतल्लभ्यते। तथातत्रैव
दर्शयिष्यामः॥ आवरस्वाभिपादोःतूष्णीमिदप्रणयनमुच्यतेदेवागातु।
इतिराधोमंत्रस्वरूपस्यद्योतकः। इमंमंत्रेउच्चारितेविहारस्यजघन्यावा
रवाक्यमात्रस्वरूपाअर्धर्चाआनुपूर्व्यतियांति। अतोयेतस्यतिकालोपलक्षणार्थं
यजमानेनव्रतेउक्तेतेस्तीत्यर्थः। यद्यपिजघन्यावारमात्रेऽर्धर्चेसंबंधात्
ऊर्ध्वमपिव्रतोक्तेतस्यप्रसक्तिस्तथापिजघन्यावारेतरव्रतोपपन्नेअनुपक्रमेण स
त्रपरंन्यासनाद्वाताघ्रेरेषपुत्रेकर्मारभस्यव्रतोक्तेतस्तिकृत्वंषष्टी।
छांदसीअथवाषष्टीचानादरइतियोगविभागोद्रष्टव्यः॥१०॥पलस्यशाखा
पर्णशाखाशाम्याःशाखीशमीशाखातुल्योविकल्पः। प्राचीमुदीचीवाऽयम
नुल्यविकल्पइतिविकल्पः। व्यवस्थाहेत्वभावात्। कस्मात्पुनः प्राचीनं

अवघ्वहारात्॥विप्रकृष्टत्वात्। अप्रकृतत्वात्रैवनाविदुषात्। अधर्योरपिसं
निधानमस्तितस्मात्वात्मनःसर्वधिराहृत्य द्वेस्यवाधनामूलापेक्षयाप्राग्
तासाप्राची। प्रागेति। यावदेवमुदिचीवेति। हनोंगतौतत्तीप्राचीहनामितिवि
शेषणमितिद्वितीयेएतेप्राचंप्रहाणमभीछेन्नतुप्राचीप्रतिहनांगतामिति
वडुशारवावडुपर्णावहवःशारवायस्यांपर्णानिचवडुनियस्यांस्यांति। डुनीञ्
अठक्रमयंयस्यासंति। असुषिरंआछिद्रं। इषेत्वेतिमंत्रोतेनेत्यादिविधिना ॥१२॥
ऊर्जेत्वेत्यस्मिन्तरतोविहारस्येत्यत्रोपतिष्ठते। संभवात्। अनुमार्ष्टि
सुभृतायेतिसन्नयतिइरज्यंऽऽकरोति॥७॥वायवःशारवायामारभ्य
वस्त्रंकरोति॥किमर्थंयजुर्यहणंतेनैतत्प्रापयतियेषांवसायजुषास
वधस्तेषामेवैषाप्रायश्चित्तियजुषातुमंत्रेण। अपाकृतानां। निर्द्वारणे
षष्ठी। अपाकृतानामितिवुक्स्याऽपाकरणं। शारवोपस्पृशमाविशति।

अपाकृतेसत्येतदुपस्पर्शनांतरमुपाकृतयहणात्। यद्वावडुसंभवत्वमनु
पाकृतित्वस्थी। इतरथाऽन्योऽनुपाकृतः सन्नमोयस्तस्यापस्पर्शनंस्यात्त
भीवंजिष्ठीर्भाणीपिंजूकानिएकमूलान्यनेकशारवापिंजूकानितेःसहशा
रवायादिवोवइत्यादिनोपजुषाणास्तिस्रःप्रायश्चित्तियंतिप्रवस्त्रेयजुर्ग्रहणं
वा। तच्छांतिस्त्रियोवडुकंवा। महेंद्रायमितिशारवांतरुन्नेन्नहः। प्रकृतित्वा
त्तंडाअपः। अत्रशांतमिंद्रायेतींद्राद्वृएवमहेंद्रेभवति॥ परार्थत्वान्न
हिणांतर्हिशारदइंद्रस्यशांतिसनामिष्यते। संवत्सरंतस्यज्याविधानात्। एत
दुक्थेऽभिधायांवितिं। हुहना। परिव्याहरणंतु। इयेकवचनोक्तानिभवं
तियद्धर्म्मैकपाठमुपचिन्वंतीतिवत्। ध्रुवा। अरण्यामिमुखसन्यजुमा
हानेभिमुखंवत्तन्वापश्यन्नजपेत्। अयमग्नेऽकृतेऽग्नेवास्याइतिअभिष्टना
सि। अग्नयस्विष्टकृतेसहावहोरंप्रयास्यतोयस्मिन्। अग्निसमीपेवातिष्ठ
स्विष्टकृदनः। अशानारेवाशाहपस्यादिशाकार्योतुक्योविकल्पः। अनेकय

जमानकेपि यजमानस्पतिनोघते। परार्थत्वात्। अनंतरोक्षेभवस्यहः। अन
योर्गोपयोः। इष्टुगोपतिषुपुरोहितसमुज्यकमादौ। उच्चरतो। आदानसामर्थ्य
दुच्चरतोगा हिंयासिलस्यापकृत्तिः। असिलेअस्मिन्परश्वुच्यते। अस्मिन्गो
त्रायादेवस्पत्येयस्पर्मत्रस्यचूर्ध्वपरश्वुमेवाविनियोगात्। सवितृप्रस्तुत
वेनामितिस्त्रीलिंगात्। असिवामितिनपुंसकंकलत्रवत्स्यात्। यदि
चाकश्चिद्देशेदात्रमसिलमुच्यते। तदाशाखांतरंतत्रइष्टप्रयोगपदर्शी ति
उपरुछानंध्यानंउर्वंत। व्रजनं। गमनं प्रकृष्टंरक्षः निष्टपनं अनाश ॥१३॥
वत्तापनं। यमगात्। उदात्तादिस्वरयुक्तेजपः। प्रयुद्ग्वाभिप्राञ्चंख
उद्ग्रुवोवा। अभिप्रेज्यानिस्यतोबर्हिः अछेति। अभिगछतीत्य
र्थः। देवानांपरिदर्शंप्रस्तराधंपरिदिशतीत्यर्थः। परिगृह्णातीतियावत्
विलेस्तृणापरिस्तृतानामध्यानएकंअतिदेशंसजतिमुंचतीत्यर्थः। नो
तिस्रष्टानामध्यादेकंअतिसृजति। अनंतयानि। कथंतर्हितत्सवंदातीति॥

तीक्षपरिस्कंद १

यस्सवंनदाविरंयंकेएकीतेघटति। शाखांतराद्वक्ष्यतिसर्वाव्याख्या। दोषंप्र
स्तराय। अतिसृष्टेदृश्यःसदोषःतंप्रस्तरायपरिदिशतीतिगम्यते। माधोमो
जपः। गताःशाखास्ततोलुनाति। सनरद्मुष्टिं। कतिपयदर्भोरुध्यधिकंमुष्टि
लुनाति। कृस्वादीघेषुनरेषुनखाभावेचाधिकंकिंचिस्यात्प्रस्तरायद
र्भाअकल्मारवाप्रभृताश्चलालवितव्याः। दर्भव्याःसमंरेणदर्भीतधनि
तृछीसादनंअकल्मारवान्दर्भान्लुनाति। अविचान्यक्षतान्यचुरान्
अपरूपंलुनानिमंत्रेणछेतिबर्हिलिंगान्मंत्रस्यतृछिभावाच्चेतरथात्
छिंलुनातीतिब्रूयात्। आछेत्तातोजपः। अतस्त्वबर्हिः। तत्वक्षेत्रीवीरो ह्य
आलवानांयद्दर्भस्तत्सवेअग्निमुपतेतदग्निमर्षनंलूनानांसंस्कारकंचा
नुआलवेःसंस्कृतेःकिंचित्प्रयोजनं। सहविलखा। आसमंतारीरसदयोपस्त्र
चारात्। तत्रामोपलक्षेः। आमुषिताःश्लक्ष्णसनहनंप्रतिदधाति। अमु
ग्धाःसंदधातीत्येकधाःअंशवोयेजपंतीतिवा। अमुग्धाःपुनः

ने

जोधातवोयस्मिन्नूधुग्धातुनधुग्माधातु।अधुग्धातुरुणसंघातः।सचदृ
हणि भाणी।दर्भैःकुर्यादेकाग्रणीतिवचनात्।ननुऽल्वधिप्रदक्षिणंऽल्वमुलं।किं
पुनःप्रदक्षिणग्रहणेन।एवंतर्हिप्रदक्षिणंप्रतिदधातीतिसंबंधः।ऽल्वंप्र
दक्षिणंपरिधायेतिवा।यद्वाप्रदक्षिणमनुपादोंपूषातेत्रधिषितंप्र
दक्षिणंसकृत्संनिधानान्नसंशयः॥सजेत्।अदित्याअनुकूलंवर्तेतेत्यर्थः॥
यथाऽनूनंयेघृतपूर्वंऽनूनंयथेतिआनुपूर्व्यवचनः।अनुतोवेतिविपर्ययात्। ॥१४॥ ॥१४॥
सुसल्लुपिंइडा।अतोऽल्वमूलंसमायम्योत्थाप्यहिरण्यप्र
हरणमधन्यार्थत्वात्इडाएषासन्हनंअतोऽल्वमूलंप्रोक्षतेप्रदक्षि ग्र ६ ल
णंऽल्वत्वात्कृतेसूतेमापश्चान्मूलंदेशंवाचंअग्रंदेवीबर्हिषंअप
वपतिआपस्त्वाआसिंचंतेबर्हिःप्रक्रमात्इंद्रस्यउद्यमनंउर्ध्वंभवयणं
बृहस्पतेःमूर्द्धानंहिरसिऊर्वंतरिक्षंवीह्यतिमंत्रसामान्यस्यबलीय

स्त्वदर्शयति।तेनअन्येमितिनभवतिअदित्याअपरोगार्हत्वंप्राप्त्या
नदक्षिणग्निर्विकल्पप्रसंगात्।समारोपणे।नयोगादपरोगार्हंयदक्षिणा
ग्नीसंस्कारोनबर्हिरसिऊपरिश्रोभ्रमित्यतिरिक्तेअधिकरणवृत्तेचओ
षदधातीतिशाखांतरं।अस्मात्शाखायांआभिमंत्रयतेऽर्कं।बर्हिःशब्दस्य
जातिसंस्कारवचनत्वात्॥वचनत्वाद्यत्रशरमयंबर्हिस्तत्रऽयंहःप्रा
तिशारास्छदेवगमाइति।यद्वाशरोसिदेवगंगाइति।एवंशरंदेवस्तृन्दा
मि।अतस्तच्छरइत्यादिषुद्रष्टव्यं।यत्रअधिशरमयंस्यात्बर्हिशरोस्छा
देवगमोइतिस्यात्।यंतुबर्हिःसंदस्यतसश्चकरणात्रणीतबर्हिषी
तिवचनोहनिवृत्यर्थः।अनस्तृणीतशरमयेनोमितिप्रवित्र्यांअ
थबर्हिःशब्दस्यपदोहवचनोहोउभयमपिनिषिध्यते।इत्यनुद्यतीतितथा
बर्हिरसीतिशरमयेपिस्यात्संस्कारैर्वाशब्दोत्रविकल्पेपोलाशपला

रा विकारंरवादिरंरो हितर्कचाऽष्टचदशाचाष्टादशादारूणियस्मिन्दृ
धेसोष्टादशादारुःऽष्टादशानांदारूणांसमहारस्तदा इध्मयूषानुप
सन्नह्य बल्वजाआपिइध्मोस्यरिति।तदेतदिध्मस्यव्यतिरिक्तस्यसावात्
त्रीऽश्रतेरवस्मैनंपरिधयगितिविषायेध्ममुपादायपरिधीन्निति।इध्मे
परिधिउपसंनह्यतिलिंगात्तयाहियदक्षस्यतिवक्ष्यतेयज्ञीयोदक्षस्त
स्यतियुरूरसंख्यानिभिन्नजातीयानिदृश्यर्थंयज्ञाहिस्वस्मैनजातीयवस्त्र ॥१५॥
॥१५॥ स्यस्यर्थंनात्रसमानव्यक्तिकस्यतितत्रोच्छ्रिष्टइतिविरपेक्षयामध्यस्थ
ळतरःएवंश्रीयान्दीर्घतरोदक्षिणः॥सामर्थ्यात्तिस्रोनान्यतःअणी
यानष्ठंसंश्लिष्यउत्तरतोयणुरूर्ध्वोत्तरश्चोत्तरतरोसमीक्ष्यउत्तरस्यवि
शेषणंदर्भपुरस्तात्प्रयोगात्तद्यस्यपरिधेःपुरस्तात्प्रयुक्तंतत्तस्यव
विशेषणंउपरीधंपूर्वादधातीयुक्तेपरिधिधर्मकार्यस्यादानंतर्यान्ने

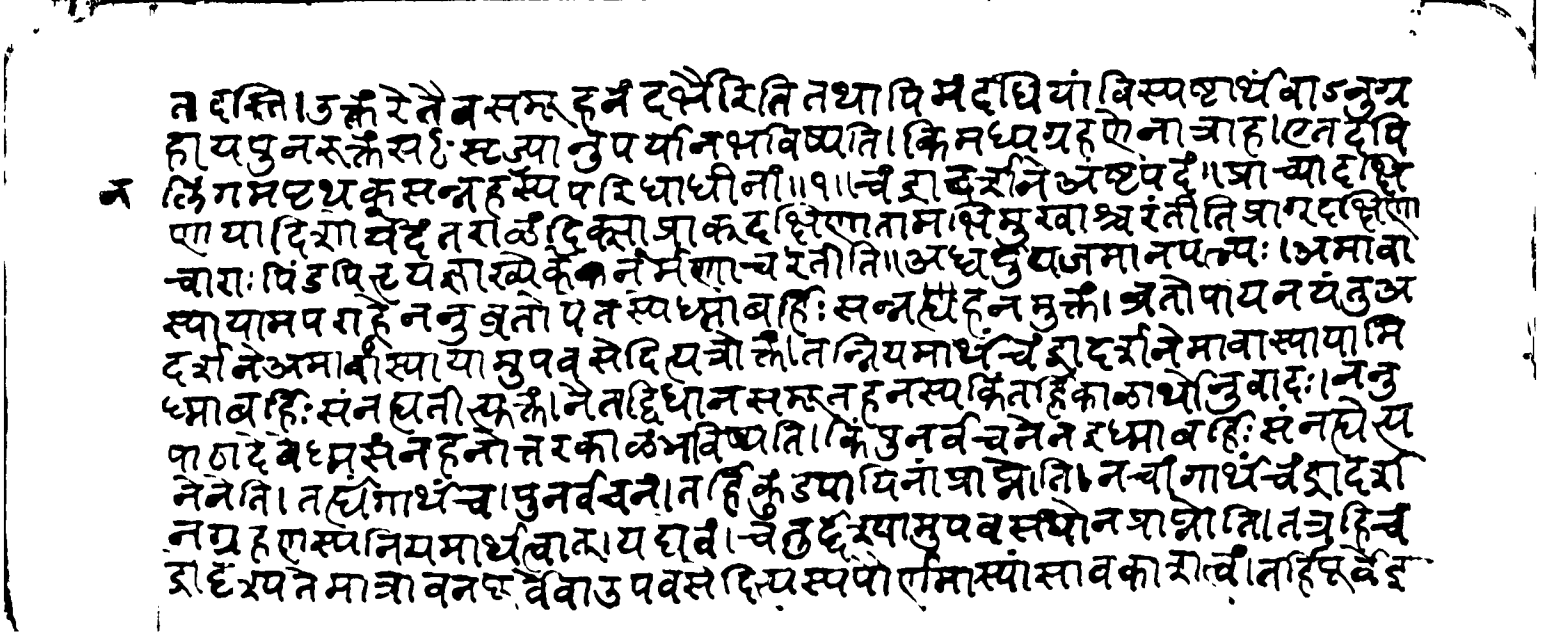

न दक्षिणाऽऊर्ध्वरेतेवसमूहनंदक्षैरितितथापिमदाधियांविस्पष्टार्थंवाऽनुग्र
हायपुनस्तूष्णींस्रुज्यानुपर्यनभविष्यति।किमध्वर्यहणेनात्राहाएतदवि
न लिंगमदृष्टार्थकुसन्नहस्यपरिधाधीनी॥१॥चंद्रादर्शनेऽष्टपंद॥प्राच्यादृष्टि
णायादिशायेदंतरांदिक्षाप्राक्दक्षिणतामासिमुखाश्चरंतीतिप्राग्दक्षिणा
चाराःपिंडपितृयज्ञाख्येकर्मणिचरंतीति॥अथदुपजमानपत्न्यःअमावा
स्यायामपराह्णेननुव्रतोपतस्यध्मंबर्हिःसन्नह्यहनमुक्तंव्रतोपायनंतुअ
दर्शनेअमावास्यायामुपवसेदित्यत्रोक्तंनियमार्थंचंद्रादर्शनेमावास्यायामि
ध्मंबर्हिःसंनह्यतीयुक्तंनेतद्विधानसमूहनस्यकिंतर्हिकालार्थेनुवादःननु
पाठादेवेध्मसंनहनोत्तरकालंभविष्यति।किंपुनर्वचनेनेध्मंबर्हिःसंनह्यसं
नेनेति।तद्गुणार्थंचपुनर्वचनंतर्हिकुंडपायिनामयनेतिननुगार्थंचंद्रादर्श
नग्रहणस्यनियमार्थत्वात्यदावाचंद्रदर्शेमुपवसथोनयनेतितत्रहिच
द्रोदृश्यतेमात्रावनदर्वावाउपवसथ्यस्योर्णामास्यांसावकाशत्वंतर्हिदर्वइ

तिह्वचनं निरवकाशो बाधकस्यान्यचंद्रादर्शनियहणं निरवकाशमेवाथ
जीवत्पितृकस्यविंदुनिधाननिषेधपक्षेहवचनमर्थवत् । पूर्वोक्तपरिसंख्या
चतुर्दशीपंचदशीमिश्रेति । सिद्धेसत्यारंभोनियमायभवति ॥ ज्ञापनार्थवा ।
अथवाज्ञापनार्थंकिंनगृह्यतेयदोत्तरामुपवसंस्तदाद्यश्वोभूतेसनक्षपिंडपि
त्र्यज्ञंकुर्वीतेति । चंद्रादर्शनेतूपवासोनतदापिंडपित्र्यज्ञः । दृष्ट्वाचंद्र
स्यदर्शनानियमस्सिध्यतीति । ज्ञापकाश्रयमुक्तंकथंतर्हिलौकिकंतूपवा ॥१६॥
मुपवसतिकथंचलौकिकंवरणप्रधानेषुअग्नीयजस्वेतियजअग्निस्थि ॥१६॥
ष्टकृतेयजइत्यर्हतिवाक्यंगदर्शनेविधेर्लौकिकाचारमूलत्वात् । यद्वा
चंद्रादर्शनियहणमाहिताग्न्यर्थंतेनाप्यष्टकादेर्नश्यतिप्राचीनः प्राण्या
गादक्षिणंमुखंस्यंसतेः अवीतअसदृतोभवतिअवीतशब्दोवस्त्र
विन्यासविशेषे । सप्राचीनावीतोवस्त्रविन्यासविशेषस्तद्वान्प्राचीनावी

तेनयजमानएव ॥ यदाप्रवसेद्यजमानस्तदाध्वर्युः ५
तीद्वयूनांघृततंडुलवचनंजात्यपेक्षंउत्तरतःपश्चाद्दक्षिणाग्नेःयोदे
शोगार्हपत्यस्यदक्षिणतःपुरस्तात्स्थितः । अवधंतरेणगार्हपत्यंनव्यवधा
नात् । यत्रतुव्यवधानेपिव्यवधिस्यात्तत्रपूर्वेणगार्हपत्यंतिरात्भवतिइह
दक्षिणतोपिसंस्पर्शवतिपात्रप्रयोगः । इतरथोत्तरतोगार्हपत्यस्यतिस्यात् । पवि
त्रंकृष्णाजिनंचपवित्रंकृष्णाजिनं । ऊलूखलंसंहतंस्तंबयजुर्ऊलूखलंमुसलं
प्रस्तरयजुस्सकादित्वात्समासाद्देहविवचनेस्यातां नदध्यर्थ्यआदीनीत्य
नुपाठात् । पवित्रयोर्मंत्रेलोपस्तिस्रोनवनीतार्थत्वात् । दर्वीजुहूरणभृ
दुपभृच्चाकारं । दक्षिणेदक्षिणमितिपरस्परापेक्षंतत्र । यथापवित्रास्योद
क्षिणेकृष्णाजिनंतस्मात्रोलूखलंततोमुसलंततोन्यत् ॥ ६ ॥ दक्षिणतोग्निः
दक्षिणेनपात्रेणाग्निष्टकाकटमाक्रम्यउदक्यामेकपवित्रंनिधायाएक
ग्रहणंकिमर्थंपवित्रमितिनेदृशादेकमेवस्यात् । एवंतर्हिद्वेपवित्रेउत्त्य

रीरमूर्ध्वमित्यर्थः। अवकाशे विपुले परमात्मशरीरादुद्धृत्य निमुखेन
ननंनिरस्यर्थं अवसिंचति प्रक्षालयत्यनुद्धृतेनाज्येनोद्धृतं किंतर्हि अवोक्षणे।
तथाहि अवोक्षतेसोदयनीतिवक्ष्यति॥ ७॥ अपपुनर्दक्षिणाग्निरस्तु वृत्तदक्षि
णाग्निश्चणयति॥ अग्नेरुद्धृतमुद्धृतरक्षायाअयुतस्तूष्णीसादयति। समूढेषुसं
स्तीर्णेषुसप्तसु। समूढेभ्योऽन्यान्लुनातिप्रधानार्थंतृतीयायामप्रधान्य
समूढानामंतर्भावार्थंवाससमूढेषुसंयमितेषुसप्तसुततोन्यानुपयच्छति ॥१८॥
त्रिरिति त्रीन्न्यानुपसंयम्य। कृष्णमुद्धृतेअग्निंचप्रणीतप्रसव्यमुद्धृत्य मुद्ध
त्रीन्वारान्समंतात्स्रुचाकृष्णमुद्धृतेउद्धृत्यनाद्धृतेनावशिष्टेनोप
स्पृशति। यद्वात्रिःकृष्णमग्निंचत्रिःद्वितीयंत्रियहणंस्तरणभेदार्थंस्तृ
णेपुनरुभयंप्रयोजकंतेनपिंडानामादत्तेत्रीन्मांसौदनपिंडान्निदधा
दित्यत्रातिप्रणीतासंभवेपिकर्षत्रिःपरिस्तीर्यवे। अथतत्रकृष्णास्रुव

चिंत्यमेतत्सूत्रेवाप्रतिपरि। प्रतिपरिक्रम्येतिवचनात्परिक्रमणःपरिस्तृ
णातीतिगम्यते यद्वादक्षिणाग्निसमीपंपुनरागत्यप्रसव्यमग्नेर्दक्षिणंहरति।
किंदक्षिणाग्नेःप्रसव्यमाहवनीयंप्रणीतास्थानादक्षिणाग्निमुत्त
रेणातियुक्तं। अथवामरायौत्प्रसव्यंपरस्परापेक्षंअयकर्तव्यात्प्र
सव्यादक्षिणाग्नेर्दर्व्याप्रसव्यमोदनमाहरतिस्यैवं। आयोपसन्नेतिपायुवननंदक्षा
तिदारभ्यतेउद्धनमन्यद्वातिदक्षोर्णास्नुकमितिवाससऊर्णास्नुकः। एतावि
तरो आवाहयतिअभिश्रावयतिपरिश्रयेत्तृणाद्यपिपरिक्रायमेतेन
स्यात्। परिस्तृणातीवकर्तापरिषेकः। सर्वत्रकर्मानुतुल्येप्यवछेदकत्वे। अ
ग्निमुद्धरतोनदक्षिणाग्निरन्योवानिधायनिधायउदकुंभंवस्रंप्रवस्रा
प्यप्रतिपद्यात्। अंधंतावहिरपेक्षमाणस्यापिमूलंशक्तेस्तगमक
त्वात्समासतरुकुंवत्। मूलान्यवर्हिषोमूलंदेवाःदर्शयहणम्

व्यतिरिक्तं पिनयनं। बहिर्यज्ञात् असंस्कृतेषु दर्भेषु जातित्वनत्वात् निक्षणे
नमिश्रयति मिश्रयत्नेनेति निक्षणं। ननु तृतीये वेद्यां किं दर्भग्रहणेन तथा च
वेद्यां तत्सिद्धिस्यात्। किमनुवादे प्रयोगे एषवित्रमनुमंत्रणमन्त्रस्यात्। एव
मुवाच। ततः फलीकरणानि केचिद्दक्षिणान्नाविच्छंति। दर्भानुच्चित्य। पितुरिति
संबुद्धिरेवात्र स्वस्य पितुरिति विनापि स्वशब्दं न लभ्यते। अतोयजमान
कर्तृकं पिंडनिधानादिकं नहि अध्वर्युपितृपुत्रेनयजमानपितृणां
भवति। लुप्यतेजीवत्पितुरितिनेदमध्वर्युविषयमनधिकारित्वात्तस्य
विष्टं दक्षिणमिति। दक्षिणाग्रान्पिंडपंक्तिं दक्षिणोत्तरास्यात्। तदसत्
प्राग्दक्षिणाग्रा इत्यत्र। दक्षिणं तु दिगंतराळेपि संभवात्। वेद्यभ्योरुहा
नस्यालुप्यतेऽसान्यतरव्यपदेशः। यथाऽन्योपकारइति। द्वयोश्चतुर्थ
चयोः। संज्ञानार्थं द्वंद्वकृत्वा प्रथमांतोऽवधारणसमकालेपहस्वाग्रं

निमज्यात्। पथकृत्पथश्चवानामग्रहीलानिमार्ष्टि लुप्यतेजीवतिपितायस्य त
थाऽस्यजीवत्पितुरस्यापिनिधानपिंडपितृयज्ञादर्वाक्कर्म लुप्यते। यद्वा प्रेद
मनिर्थस्तस्मात्जीवत्प्रपितामहस्यापिलुप्यते। यद्वा जीवत्पितुर्नाम्ना पिंड
निधानलुप्यते। कर्मधार्यो बहुव्रीहेर्बलीयान्। तत्॥ ७॥ नजीवंतंपितरं पि
तामहंवा अतिक्रम्यऽन्येभ्यो न दद्यात्। अयमपिंडपितृयज्ञस्यनिषेधानदा
नमात्रस्यातथात्वेतिहोमांततास्यात्। तत्रायुक्तं। प्रधानरहितमंगमनुतिष्ठे
तिधीराः। लुप्यतइत्यनेनैवपिंडपितृयज्ञनिषेधेऽतिदेशात्पिनददातिकिं
नजीवंतमितिनिषेधेनजीवतः प्राग्दद्याद्दातृशब्दकोपदाननिषेधस्तु ना
स्मादेकेनपिंडेनोभयोरपिपितृयज्ञेजीवतः प्राग्दानेनकर्तव्यः। यद्दद्या
ज्जीवंतमपिदानविकल्पोयंजीवत्पितामहस्यतुप्राग्दाननुक्तेः। एष्य
एवपितेतिपितृयज्ञेयदियस्यः पितामहोवादद्यान्नदिष्यन्नस्तेतदा

जीवसिरूपवैपितामहइतिद्रष्टव्यं।तेनैष्यस्तेभ्यएवेत्यवधारणंघटते।इत
रथापितुर्दौहित्रस्यान्नंहतत्तेपितादद्यादितिनचलारःपिंडादीयंतेत्रयःपिंडः
प्रवर्तंतइतिश्रुतेः।यदिबंधुपितुर्नान्नेयस्तर्हितद्दानेस्वधादयोमंत्राःपुनः
पिंडंनिदध्यादितिवचनाद्दौहित्रीवर्तंतीयंग्रहणंचौत्तरपक्षाग्निनांवेदितेस्वधा
दिमंत्रोनश्यतिकिंतेपमेवननिमज्याचार्थंएवकस्यचिन्नामविदितंतेनैव
मज्याद्दादतंत्रं।एवंगोनामग्रहणंव्याख्यातंपुरस्तात्।याचयेद्द्विजपत्नी ॥२०॥
त्रं।तत्क्षौमवर्णंनवंवासःकंबलंवरपादिकादेवा।यदुहुपितृभ्योवा
दद्यादनुन्योविकल्पः।पिंडदेशइत्येकवचनात्त्रयाणांपिंडानांसमीपेनिद
ध्यात्सकृत्तत्रक्षीनिधानविधौमंत्रउक्तः।सोत्रनश्यति।निदधातीति
वाक्यपरिसमाप्त्यनंतरंपुनर्निदध्यादित्यर्थवादवाक्यंतत्रैवलोपेयुक्तवच
नादेकलोपोत्तरवयसोद्रष्टव्यः।यजमानाछिन्नावाससावादद्यादछिन्नौ

=त्रंग्रहणान्नत्रिरुक्तात्पिंडमज्जनिदानत्रिर्भवति॥ प्रीयतांपितरःप्रीयतांपितामहाःप्रीयतांप्रपि॰
तामहाइत्येतावान्मं
त्रः॥

निदध्यान्नत्रेणा।उत्तरवयाःपंचारात्रंदशरात्रंमितिबहुत्वानांविशेषनउ
क्तंछिन्नानंतरंनिदध्यान्नवहरेदुत्तरवयसिनार्णानएवमंत्रा
लोमनिऊर्ध्वयज्ञियंदद्यावास्यात्पूर्वमंत्रविवर्जिता॥७॥अथाभ्यंजनंति
मध्यमपुरुषादर्शनंविद्युध्यतेपित्रादेनमोत्तरयेत्।प्रतिपिंडंयथापिं
डं।अथवापिंडंलक्षयित्वानिकहस्तेनाज्यनाभ्याज्यनलेपेनमीलिअभ्यंज
नेलेसव्येविपरीतदस्तमभ्यंजनेविनिवीतान्माजयेत्।त्रयहणंमंत्रविभा
गार्थं॥आधत्त।प्रार्थतेइतरोपिंडंप्राणीतेऽग्रेआदध्यात्।औत्तराग्रवाय
दथ्यंस्यात्सभक्षयेदनुवागमयेत्।ततउद्वानंनुप्रहसान्नोवीरा
नां॥७॥अपउपस्पृश्यांकंकृत्वाचामेदिशश्चमंत्रमुपस्पर्शनमंत्रंचामे
दिशेके॥नमोवइतिजपतीतिवक्ष्यंतेनमस्करोतीतिवचनंकायिकनमस्का
रस्यापिप्रहृत्यस्यचकाएषायज्ञनुप्रसिद्ध्यादक्षिणामितिनोक्तेरित्यात्मा
कांदशइतिशेषः॥अनुदिशतेपितॄणांश्चात्मानंश्चकथयति।जीवावोइह

स्तः स्यामिति नवक्तव्यं । आदिनोत्तरस्य पूर्वस्यां तलक्षेः । एवं तर्हि नियमार्थं
परिभाषा तेनाष्टमीमदंतेत्यादिनाऽवहनमित्रस्यातो नगृह्णति परत्वेन
स्विसर्जनीयस्यैवाहार्यति तत्रप्रजापतेः । शारीतरमतदर्शनाहिशाखायां
यत्प्रजापत्यमन्वाहार्यकं शारीतरत्वाच्च । अथाविष्टेति । अथेतः अस्मिन्
दर्वीदर्वी द्वे उदकुंभमेकं ततो विप्राकर्थं । अजनाभ्यजनपात्रे तत्र हि इष्ट
व्यं । अथना । अपिरा लुसहुश्च यज्ञा हिताग्नेरनंतरं द्रष्टव्यः । अनाहि
ताग्निना चपिंडपितृयज्ञः कार्यः । अर्थात्रा ळाग्नौ श्रपयेति द्रष्टव्यं । अ ॥२१५॥
पयत्वसुरा इत्यनेः प्रणयनंअनाहिताग्नेः केचिदिछंति चंद्रादर्शनेदर्शे
कालउक्तः । के छाजीपान्यवहतीति प्रगुह्यादपनीकलान्पिंडपितृ
यज्ञोनभवति ॥ ७५ ॥ वेदकरोपि । पितृयज्ञादनंतरं वेदकरोत्यमावास्यायां
इध्मावहिस्तृहनादनंतरमर्थात्पौर्णमास्यांपितृयज्ञाभावस्याय
पाठक्रमः सपद्यते । वत्सशुंवत्सजान्चाकारंदर्भैः कुर्याद्वहरिकालिंततः

प्रसव्यमावेष्य । दक्षिणोत्तरकुंडवेदिपर्यंतेयज्ञियान्तृणेः सदक्षिणोत्तरिणः
तलः तेदक्षिणोत्तरिणं । तृणेषुश्रुत्वंप्रतिनिधायः । यदक्षिणउक्तः । तेनशुल्वे
नत्रिर्वेदमावेष्यउत्तरेणोत्तरंतृणंप्रदक्षिणंपर्यणीयसन्नह्यति । तृतीयंउत्तरे
णापकर्षति । त्रिरावेष्यत्रिः परिवेष्येत्यर्थः । यदात्रिः सन्नह्यतीति संबंधस्या
तदावेष्यग्रहणंशुल्वविशेषणत्वंप्रदक्षिणत्वंनवृथास्यात् । सद्रुस्पा
रंभात् । प्रादेशमात्रेप्रथकप्राच्यारंगुष्ठप्रदेशिन्योः सांतराळयाः प्रमाणेः स
बंधनकर्म न्नहनात्परिवास्यास्तृणात्उत्करकीळकंपृथक्उभेवामळायेसंस्कुर्वंतिगमय
तिकिरतिनत्वानिदधातिरक्षतानिकरोतीत्यर्थः । वेद ॥ ७५ ॥ पाशुदेवक्रिया
वेदेवेदलाक्षविष्यति । आनंतर्यार्थमिवस्यादर्शनंचतथाश्रवत् । ततश्च
नाहकोरेष्वेधयहणंकर्मचातुर्मास्येषदर्शनात् । ताहकोरेनचे
श्रवत् । प्रायश्चित्तेउन्यर्मिकुंडेसत्रेतथाश्रवत् । अथश्वेधयहणंकिं
प्रायेणश्रूयतेतथ्यतासंज्ञकारः अमावास्यांश्वेधयवेदकरोतीतिश्रुतिः

यद्वा शिवासनांते मार्ष्टि सर्वे कर्मग्रहणं उत्तरस्मात्परिग्रहादयोश्च ग्रीतकरो
तिश्रुतवदिति विभक्त्या थेनेराद्यः प्रेरयते। वेघाधिकारेण तवदिति विभ
क्त्यार्थेतः मूळतो मूळेरारभ्य परिवास्यतस्य मूळस्यावयवं वर्जयेत्। नेराकर्ण
षष्ठ्या व्यतिरेकस्य प्रतीतेः। शेषसान्नाय्यया जिनउपवेशार्थं। अंगारागमव
त्कल्पनेयं दृष्टांतस्तु आयुक्तं मूळे विद्यमाने। पठ्यते चयदुपवेषमुक्तं र
इतीष्टा मधिनाकोवसतशिरवर्षवत्। दर्भमयंयदृभीणांनिकारेदर्भमयं
पवित्रं किंविशिष्टमित्याह। त्रिगुणरज्जुः दर्भनियमहणंनियमार्थं दर्भैकु ॥२२॥
र्यात्। वेहारिकाणीति सिद्धेआरंभात्तत्रोक्तादावनियमः। शाखायामनुलो
मं। मूळेमूळेअग्रमग्रेवसृजेत्ससृजत्। यद्विवर्जितं। एताआचारेण ना
यंतीरागछतीर्गृहमिमुखाअनुमंत्रयतेभद्रंनोधेहीतिपथः। महेइंद्रायेत्र न
रूचितंतथापिचानुमंत्रयेषुविश्वेदेवाःयवाग्वै॥यवाग्वेतिनियमार्थं एतानि
तिरात्रिविशेषणंविशेषविध्यर्थंसान्नाय्यसंप्रयोगार्थमनुमंत्रणान्नतयोर्

रात्रियहणं प्रातरग्निहोत्रसंग्रहार्थं येनसायंइध्मेनहोमस्तेनैवप्रातरितिसंग्र
हीतंभवति। रात्रिरादृष्टस्याग्निहोत्रविशेषणंचेत्। यजमानग्रहणंविध्यर्थं। प्रा
प्तस्यानुवादस्येकोनियमार्थंचरेअग्निहोत्रंजुहोतीत्यनुवादः। एवंकृविशेषणंप्र
योजनायास्यः पिंडअवयवंषष्टीतिदृष्टांतः॥पिंडनादोषपुनः यवाग्वाउक्तः
पिंडार्थंहोनरतिकेचित्॥तदसत्॥नहिपिंडविधानंयवागूप्रयुक्तेहोमार्थत्वात्
स्यात्यथावैदिकुतानवैदंतस्यवेघर्थत्वात्यदिपिंडनिधानस्याप्रयोक्तव्यं।
तर्हिएंद्राग्नयाजीयवाग्वांकिंनजुहुयात्। एतामितिसान्नाय्यार्थंस्मारयन्या
तं। अथैवंकस्मान्नाम्नातं। एतानुपवसथरात्रीमितिएवंवाग्यानेऽयंपवतेऽ
जुहुयादितिश्रुत्यैतदुच्यतेनैवं। सान्नाय्यधर्माणांक्रमविधानात्। शाखां
तरेनेतारात्रीपयसाग्नीहोत्रंजुहोति। क्रमायैरास्वपयोनलाभः। यथान्येस्थ
देवनीयेकृतमस्थेदीयते। तद्वत्तस्मात्यवाग्वाग्निहोत्रंजुहोति। एवंत
हिपयोनिवृत्तिपरंवाक्यं। यवाग्वाहरणंनियमार्थं। उपलक्षणपरंवा

दध्यादिनापिहोमस्यादितिराग्नेयहवी प्रातर्होमार्थवादात्पर्वोक्तात्परिस्तरणं
यत्पर्वमग्निंपरीस्तीर्यपरिसमूहतीत्रेतदुहुप्रागग्नेर्दक्षिणस्यांतिएवंविधिरग्नी
नपरिस्तरणानीत्यत्रअग्निपरिस्तरणाद्धातविहारपरिस्तीर्यमित्रत्र
त्रस्यवत्सादिधेनुमेणविहारपदायागात्परिस्तीर्यमाणविशेषात्परिस्तरणं
मपिविशिष्टंतत्सहविशिष्टंप्रतियत्तेप्रदेशेषुउत्तरतोगार्हपत्यस्यसंहृत्य
अपरंवाउल्मुकंकुंभ्योपसांगवाद्युर्ध्यंपावर्यासंभवातक्षिप्तेनावत्परम
णेउत्तरतःसंस्तीर्णइतिवचनात्रेस्तरणमवशिष्टंकुंभ्यादेरारोचपवि ॥२३॥
त्रंहसमाहारेनिहंतीतिद्यावापृथिवीयावत्यावसक्तंपवित्रंयावापवित्रं।विदा
नंवाघद्धितीयेनिदानंदोहनंचहु।प्रोक्षिण्यापःतस्मैयोगात्तदधिकरणं
पात्रमत्रप्रोक्षणीरादेनेत्यतेचरुरादेनेतिवादसिद्धापाकवचनेनपा
त्रेचरुकपालानीयत्रबर्हिषइत्युत्पादनेनियमःपवित्रंहंसमेइतिसा
मान्यविधानंपरिभाषार्थंएवयथाहोत्रेअग्निमिंधेयाग्नेस्यादित्रो
अयस्यात्रंदरुपात्रंवाअग्निधानपात्रंद्विसप्तिंधेसादयेत्॥३

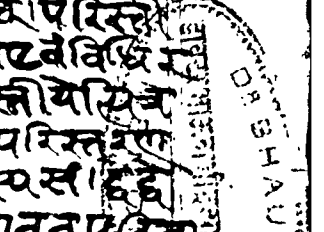

BHAU DAJI

[illegible]णिचेत्रत्रअनिर्दिष्टायामग्नेहवएवंवाक्यांतरसामर्थ्यान्निर्दिष्टंनक
र्तव्यंतस्मात्सिद्धात्विलोमनसेसतिसान्नाय्यकोऽभ्यारब्धंतएवंचविलोमं
नसेयाघवंचतउत्पवनाद्यर्थो — [illegible]पिष्टादिषुउत्पूयव्याख्यातंतत्पव
नेनापरंयथा।अग्नयेवोहविष्यतेहणंपवाधंवोहनंप्रोक्षणीतिश्रुतौउरो
डाशसाधनांपवमुक्त्वाहुनाणांयथादेवतंविशायांसमासावहुविष
यःउत्तरमिदंकवचनंमनुप्रयोगिकंतनोत्तरानितिअर्थापत्तीदनीयथा।अ पा
मुष्णवोजुष्टानितिनाम्नादिशेषणानामयमर्थोपदेशोविकारापत्तावतअनभि
प्रेत्यनपरंयथागार्हपत्येप्रोक्षणंनपतितप्रोक्ष्यमाणेषुतथाप्रोक्षेदित्यर्थःसा
मीप्यात्कदाचित्तौनियमप्राप्तेरर्थंयतिषेधः।एवमथश्रीणनेचअग्नेहव्यं
रक्षस्वेतिगार्हपत्यस्यपुरस्तादित्यर्थः।इतिपुरुपसादयतीतिश्रुतेःअग्नेइति
गार्हपत्यपरत्वोदक्थाचतेयद्धोधद्वरितिपात्राणीतिबहुवचनाच्चमंत्रे
चबहुवचनात्।यावतियोवतिसकृत्प्रक्षिप्तेनोदकेनप्रोक्ष्यतेतावतितावतिमं
त्रान्पठीप्रोक्षेन्न — कुटीरुसमाधेकेन। कथंप्रोक्षेदिति।उक्तानिपवित्रे

यऽउत्तानानिऽउत्कानिपर्यावर्त्तेनकुरुतेऽर्थः।अतोऽन्यपरेषांपात्राणांप्रयोगो
गम्यते।प्रोक्षणीपर्य्युक्ष्य।प्रोक्षणीनुवादः।अतःपूर्वंप्रतिपर्य्युक्ष्य
तिसंबंधः।अस्रुचरेऽतिसिक्तसंचरेदर्वीस्रुचौनिधायपवित्रेवतीःस्रुचौ।
यद्वैतत्रपवित्रेषु।अदित्यास्त्वगसीतीवातीवायामिसर्थः।अवधृतऽ
इतिऽदृक्श्वसनायथावधूयमानस्योदीचीप्रतिमासदेशोभवति।त्रि
रितिशब्दांतराद्धेषः।सकृत्योदृष्टार्थत्वात्।अदित्यास्त्वगसीतिपश्चा
दुक्तस्यास्तृणाति।प्रत्यग्ग्रीवमुत्तरलोमनिगदव्याख्यातं।प्रतीचीभस्त
दप्रत्यस्यतिकेचिदेतन्निमज्यप्रत्यक्प्रत्यस्यतियथाधस्तालोमासद्भवंति।
कुलाजीनस्यतिनरिक्तमवस्रजतिरिक्तउलूखलस्रन्यमिसर्थः।नावस्र
जतिनाविमुंचतीत्यर्थः।एवंचयोमहस्तेनान्यत्रस्रुवं।कपालनिधानवत्प
टधुत्यावामंचलिंगादश्ममयमप्यूलूखलंस्यान्नाश्ममयमेवं।अविधाय वा
फलान्मेचस्य।तथाह्यर्थवादःपटधूर्वासीयस्यग्रावाणमेनकरोतीति

काष्ठमयस्रुचायमुपपन्नः।नाश्ममयस्यकुलाजिनमिवनरिक्तहविष्यस्रन्य
मिसर्थः।अग्नेर्जिह्वासीतिहविष्यानुष्टिनाजिरावपति।तूष्णींचतुर्थंउलूख
लेअवघातार्थत्वात्।तूष्णींचतुर्थमुष्टिमिसर्थः।एवमग्नीषोमीयादीनांहवि
ष्यानावपति।नहिचतुर्भिमुष्टिभिरष्टावंशस्कर्तेअन्येनुआयुषेवइ
कृत्वराणिहविष्यानिदेवतानांवाएषग्रहइत्यर्थवादाद्धिकृतोसूर्यस्यजि
ह्वासीत्यहमिछतिएवंचस्रुवकृतान्परिगृहीतं।तस्मादन्यदेवत्येषुमनो
तावदाग्नेयपात्रंभवेत्।अथवाअग्निरयोनिदेवतावचनस्यान्किंतर्हिनि
यवचनः।।ततश्चावदथेअपांजिह्वासीतिपरिनेमतेऽहनयावा।मुस्त
कस्यापियावत्यमुत्पलवत्।देवेभ्योहव्यंग्रामीघेतिस्यादिषुदेवाए
डीग्रादिषुदेवाभक्ष्यामूहःपितृयज्ञेपित्र्येहव्यमितिनदुष्कृथास्मो
नोप्रतिभातिचयद्यपियोगिकंचंनगृह्णते।दानाद्वादिपनादितिअतिप्रस
क्तंतथापिपितरोपिदेवाउच्यते।अष्टपादेधिकःदुग्गतसाध्यासपर्क

स्वर्दिः। फलीकृतार्द्रालिता। सारास्याजितमलादतियावत्तुल्कौ। सफलीकृतार्द्रि
स्यादिश्रादानात्प्राधिषेण्यः पुनरास्तरणसमानादिमत्रास्नानात्। भस्म
दूषयस्यतिइतिपठंस्यपरे। नरिक्तंदूषयुन्येनस्रजेत्॥ धिषणासि। दूष
दलक्षाजीने। निरिक्तोन्यपलोनावस्रजेत्। धिषणासिपार्वती दूषदिनि
दधातीतिलोकेप्यर्थक्रमः। अदिरास्कंदाम्न्याया मुर्गतेत्रप्रतिहतंयद्धं
योऽक्षपाशप्रतिमोचनार्थंकाष्ठंनखिरः। पश्चादुदक्शीर्षुंदिपश्चाधोनताद्
षकोकपायपेषणस्थविकृतोत्वष्टार्थेस्ववारःसोम्यशिरोदृषदाश्मनि
नि। धान्यमसि। धान्यंरास्वाहेत्यक्तरसेऽधिक्रियतेमांसमसि। धिनुहिदेवान्
तित्रोक्तं। प्रशस्तानामृगपक्षिणांमांसानांपिष्टपुरोडाशस्यकुर्वन्तीति।
ननुधान्यराद्दीयतेदुळेषुप्रयुक्तोलक्षणतोमांसेपितद्दृग्गौरितिप्र
योक्तव्यः। नेवंसहिवेदेनलक्षणिकःप्रयुक्तः। किंतुकर्मण्यपौरुषेय
त्वाद्दृहंपुनस्वाधीनमुख्यराद्दप्रयोगेसंप्रवर्तते। किंतिलक्षणाराद्दंत्र

पुन्यहंदेवानीतिपितृयज्ञे। पितृमेधेत्वविचार्यतेत्वधेनुहिपितृनितितद्युक्तंदे
वराद्दस्यराद्दविशेषणत्वेदानेचादिनदर्शनाविशेषात्। विशेषणत्वंत्वेकस्या
दिसमुदाययोगेनार्थक्रियायांभिक्षयागंजहिराद्दानीतथाहिप्रातिप
दिकसंज्ञयामर्थवत्त्वंत्रेणसिद्धंयुक्त्यातिपक्षाश्रयेणनपुनःस्वरमा
त्रमुणादयोबहुळमितिपक्षेव्याख्यातं। रातेर्जहराद्दानांशतोविधिस्तु रा
द्दलोकनिरूढार्थःसंबंधार्थेगृह्यतेनस्वार्थिधायकः। राद्दोतरस्तुव्यक्तसन्नोग्र
हीतव्यस्तेनपित्रेणमपिदेवत्वंयोगिकं। अपिचदेवराद्दस्यकथंपितृराद्देन हा
सोमक्षिप्तदादिराद्दस्तन्नस्थानेस्थूबीयाचादेवराद्दस्यकेवळरूपं। अथरूढ्या
र्थस्तुदेवराद्दस्यसामान्यविषयत्वेन। धानुंमसिधिनुहीज्यानियादिसामान्य न्य
राद्दहने। ऊषधिदेवत्येकंधेनुघोषधीरितिस्त्रीधिनुहिदेवीरितिनतावद्दे
वीरिति। यःपितृषुदेवत्वंनछ्यौषधिषुतस्यकाकथा। स्तेकादिपुनक्षत्रे
षधा। ऊषधिराद्दस्तुविधिस्थराद्दःसयदीष्यते। सोमक्षिप्तदादिराद्दः

किमपरा हृ। येनतेनेष्यंते देवपदस्थाने। अथेतरेहरायअलुधीत्यादिहृ
हृ उच्यते। उलूमस्माभिरिजानियादिनि। तस्माद्दीर्घानासीसादिमतदेवशाहृने
व्यक्तेऽधिक्रियते। त्रिरधिवपतिस्त्रीनभागान्करोतीषेर्धिवपेत्। चानु
मीस्यादोमहतीदृषत्कर्तव्या हृतीयंतीयंयथान्यमासीस्यादिनाआम
न्त्रितसंस्कृतसंस्कृतत्रिस्तदयुक्तकोडानुसमयाप्रतीयते। तस्मान्महतीपृष्ठ
एवाप्राणायत्वेति। प्राचीमितिउपलविशेषणंदिक्मकावाप्रहृतिएवती
चीमिति। मध्यदेशेदृषदःवर्गहृहीतिपाठेकृछतीयर्थः। कृत्वगृहातीयस्मि
न्क्रियछतीति। दीर्घमनुसंतनुतरादीहृयेसतिमुच्यतेएकसंतनुपपत्तेःतस्मा
दृव्यस्यसामनाचिकल्पायक्रियायांडव्यसंतनुयेषाचिन्नहिनमत्रस्तनु
प्राचींप्राङ्पेषउपोषउपळेप्रहणेप्राक्संस्कृतेभवतिदीर्घंतुनकालविव
क्षयाअपिनुनदीव्यवस्थया। तस्माद्दीर्घादृषत्स्यात्तस्मिन्स्पवाअवे
क्षणंदृषद्यर्थमात्रेनियमनाहृदेवाःदृषद्दावसीयमाणानिकृलाजिने

इतिसूत्रेणबहुवचननिर्देशात्पृस्पतादेशः५

यतमानानिशारंतरात्। अस्यांतुशारवायांसंविदप्रस्तएवेनानुपगृह्णातीति
मंत्रार्थविवरणादवशीर्णप्रसानयेनमंत्रः। नचविरोधोऽत्रापिअवशीर्यमाणा
नुमंत्रेणस्वाधीनत्वायोच्यनोभिधायतत्। अएनिपत्नीप्रेषार्थंकरोतिअ
एनिपूरंस्रुवंस्वाहवनीयार्थंकुरुताद्रितिप्रेषादिसूत्रेणकर्मण्यंप्रेषस्तस्य
तांतंकुरुतदितिपूजार्थंबहुवचनंनाध्येषणेयंनप्रेषः अन्याप्यनेवंबहुवच
नंततःप्रेषः। स्रुचीसंपूर्वेसमादत्तेआदानेग्रहणेअंगारस्थापनार्थंअनि
ष्टंधारइत्यंगारकाणांउपवर्तनमविरुद्धं। ध्रुवमसिद्रुपेवोदृहाअन्धारं
भःसवेनाअपसेभस्मनोवहिरंगारंभस्म। नोवहिभस्मसपरिवहिरं
वचःपंचम्येतिअव्ययीभावात्। पावकस्माग्न्यायतनंदर्शयति। वहिर्भस्मराशे
नायत्स्थानंतत्क्रव्यात्तमपहन्यदेवयजनेयद्वियउपदधातीतिश्रुतेवहिर्भस्मरा
शेःस्थितःएवंचसातुमास्यादिषुयावदर्थमग्न्यायतनंभस्मकर्तव्यं। नवहिर्भ
स्मनोदेवयजनत्वेपिचभस्मनोग्न्यायतनंतस्मादग्न्यायतनंसुहृल्लेप्यंभ
स्मप्रसार्यअग्नेदेवयजनंअग्निमंगारमधिकृत्यान्यद्वहृउत्सृजतिकपाल

॥२६॥

तस्य व्यहस्तेनैवान्यारभ्यात् । नेतुरग्रेविशोधोत्थरणमस्ति । पूर्वार्द्धदेशयो
गात्धर्म्मसि । पूर्वार्द्धत्वेपूर्वार्द्धयोगादेव । धर्म्मासीतिमध्यमादक्षिणते । दक्षि
णयोगादक्षिणेऽतएवमध्यमादितिपञ्चमी । अन्यादिग्रहणेनसत्रेणविदसी
तिपश्चार्द्धस्थितेकपालमुपहितंतस्यप्रमाणतोऽर्द्धाधिकमुत्तरंपश्चार्द्धयोगात्
पश्चार्द्धयोत्तरंचकपालमाधानेऽवपूर्वार्द्धोत्तरंचवेत्यविदसीति । उक्तप्रा
यंविश्वास्थितिचतथासजातानस्मरति । अनेकयजमानकेआस्ययजमानो
ग्न्योमेष्योयजमानेस्परतिवपरिणमते । केचित्सर्वेषांकपालानांउपवेषकपाल ॥२॥
स्यवीगारावस्तापनादीछात्तउपधानधर्म्मत्वात् । अतएवाथहितीयमधस्तीय
मित्यथराहुः प्रथमकपालधर्म्मसमुच्चयार्थंतदेतत्सत्रकृतानगृहीतमिवाए
वंहुस्याप्रयोगात्तदेतत्त्रिंशत्कपालस्यसमानत्रयाणामुपधा
न ॥ निर्दग्ध्वरसरसादिधर्म्मासदिवमित्यंतनुल्यं । अंगारनिरसनेवर्जयि
त्वा । तदग्न्यायतनस्यसंस्कारात्तत्सकृदेवयुक्तंपुनःकरणेग्नेरत्सर्गस्य ।
नत्ववीहेरस्तिदोषः । नचकृतंपुनःकर्त्तव्यंशास्त्रापवित्रारंभेसत्यपिवस्तु

दशकपालेपूर्वार्द्धोत्तरयो पञ्चदशकपालेषोडाशपूर्वार्द्धेकमात्रेउत्तरेकर्त्तव्ये
स्तिस्रोलिकपालानिकर्त्तव्यानि ॥

नापवित्रमस्तीक्तरंगोदोहसमानधर्म्मत्वेपि । एकमात्रेमध्यमादक्षिणे ।
नत्तथोत्तरंएकस्यकपालस्ययत्प्रमाणंतदुभयोःकर्त्तव्यमध्यमकपा
लादक्षिणयोरुत्तरयोरेवमेकविंशतिकपालस्यपूर्वार्द्धेकमात्रा
णित्रीणिदक्षिणानि । तथापश्चादेकमात्राणितथोत्तरालिचपूर्वार्द्धोत्त
राणिएकमात्राणिपंचदशकपालपूर्वार्द्धेकमात्रेउत्तरे । त्रयोदशकपाले
त्रीलिअनुक्तमनुत्तमरतिन्यायात् । चतुःकपालस्यपंचमात्रेत्रीलित्रि
मात्रेचतुर्थपंचदशकपालस्यअर्द्धमात्रयोःक्षेत्रप्रमाणत्वपंचमंषट्कपा
लस्यचैव । चतुर्थषष्टेत्रीकत्रिकपालक्षेत्रेदक्षिणासहकपालस्यपंचकपाल
स्यवपंचमानवकपालस्योत्तरतस्त्रीलिपंचमेषष्टयोःक्षेत्रेषष्टनवम
योपूर्वार्द्धेकमात्रेदशकपालस्यत्रयाणांउत्तरतश्चत्वारित्रीष्टनव
दशमानिप्राक्तनानि । अथैकादशकपालेदक्षिणोत्तरेतदयुक्तं ॥

कुतदक्षिणयोरुत्तरयोर्वाएकमध्यर्द्धमात्रमनस्यं।चतुर्थ्याः कुष्ठाद्यौअर्धस्या।
तत्रकुतएकमाचवेनोपपत्तिः॥अष्टकपालेत्रैद्विकपालेऽष्टतीतिनिश्चयाच्चि
ठ्ठंआदकपालीनानिस्य।अनुर्थमंत्रेणदक्षिणयोःदर्वमुपदधाति।पञ्चमेनोत्त
रयोरपरयोष्टनदक्षिणयोरपरस्यामेनोत्तरयोःदर्वीमिति।मंत्रनियमाःशारीत
राः॥सप्तमेनाष्टकपालेदक्षिणमुपहितंकपालंधर्म्यंतेनाग्नेयेविष्णुपुरोडाशो
सप्तमेनोत्तरमुपधेयंनदर्शपौर्णमासिकंविधानमितिवचनात्।आग्नेयवत्।उत्तमे
नप्रदक्षिणं।दर्वाहुतिपक्वप्राधान्यात्।वसनोरुद्राणामित्यैन्द्रवत्।अं
गारपक्वहनभवतिअधः।पाकार्थत्वात्स्रावात्।तप्यधनिति।द्विकपालेयदा
ग्न्यङ्गेतेअश्विनीस्यातप्येथामितिद्विवचनेनपरिणाम्यते।न्यायप्राप्तेऽहवचने
मंत्रवर्णेमंत्रभेदेप्रायश्चित्तमुक्तंऽहभेदेचत्वनाम्नोतीतन्मात्रदितिवचनेण
वतप्येत्यस्यैकंकपालंयस्यांहुतमग्नेहोत्रंस्यैन्यांस्यादोसोर्यएकक
पालोऽहरोडाशस्तस्मात्सोधिश्रिस्यात्तदाहदोहदयति।तस्मात्तस्मादग्नेरर्थः।किंत

तआपः।उपवनंप्रात्।लोकोवास्यलोकेहितस्मैनोदकेनपिण्डानिसंधुक्षति॥
मध्यपाकार्थंप्रातर्दोहंदोहयति।उरुमुपसर्जनप्रभृतिसमानमोदासनादे
तिनिष्टप्यथमानायांपात्रमवधायपवित्रेद्वेस्यनिष्टपनमाहवनीयऊमो
शीपकात्।इहमंत्रोनभवत्यनाम्नात्।अधिरुतथाहवनीयनहिकुर्भ्यात्स्रा
दाहवनीय चेक्षतेनवार्यंतेऽपमानायास्मितिपाठेऽभिऽक्षेपणेइमा
स्यापहर्वस्योपमानेतिनिष्टपनंतस्याएवपात्रस्यनिधानात्।चतुरोभागान्
कृत्वा।तत्रैकंचतुर्थंसंवपेत्।वाचंयच्छन्याभिवासनात्।चाङ्गीत्यजमानो।
विसर्जनकालेस्पष्टविष्पन्नाएत्वात्।औदुम्बरावाङ्गीसिविधो।तदेतदेवपिष्ट
लेपंनिधायेति॥पिष्टानांलेपोदृषदुपलेलाञ्जिनेषुसनिरुप्यदक्षिणाग्नेहो
त्रार्थंनिधातव्यः।उतपवनंप्रात्यनेप्रोक्षणीषुवेदोपयामस्कवेणाविदऽ
पयामायस्यतिसत्रासोस्कश्चश्रेतिकर्मधारयः।समापऽओषधीभिरितिमन्त्र

वर्णांतरश्च समाप्तदर्यासिंचतीत्यादिस्त्यर्थः। तदयुक्तं। मंत्रवर्णानुपपत्तेः। न
छीतं घासेकः प्रणीतायुक्तेन तप्तानीभवतुनेवं। समंत्रकमासिंचतितिवर्तते
नियोगशिष्टत्वात्तस्माच्चमासमाप्तदर्यासिंचतिपिष्टपुरुषार्थस्तमी अपः
सिआसिंचेतियथा। पुरुषार्थत्वेसंस्कार्यत्वात्सप्तमी। पिष्टेतिनपुरुषा
संस्कार्यत्वात्तद्धितीयास्यात्। नचसासंभवत्यद्विकर्मत्वात्। तस्मात्तप्तानी
प्रणीतासंतेनासेकस्तूष्णीं मंत्राभावाद्वितीया श्रुतेरिति केचिन्मेत्रावरु
णीयाः। वयंतुपिष्टेपुतप्ताआसिंचामः। नचद्वितीयायासप्तम्यंवाकिंचि
न्श्रुत्वाप्रयोजनापिष्टानिचमसाभ्यांतत्संस्कार्यत्वात्तासिंचतेपिष्टज
तिपदिकमपिसत्रेनोपात्तं। किंततोविभक्तिंचिंतयाअस्यासेकस्यसंयमना
र्थत्वात्कासंस्कारकत्वभवतुनासंस्कारनासेकनाचस्यापिनथापिसंस्कार्य
सप्तमीदृष्टांतेनेहापितद्दृष्टिरिति यथा। अन्वयपक्षेसंनियोगशिष्टः समाप

इसनुगृह्यतेऽरूपः परिप्रजानाः। परिप्रसारयति। सर्वतोगमयति। तप्ता
आसिक्ताःसीनाः अन्येतुपरिसारयंतआसिंचति। नहितप्ताश्चेतिसूत्रेऽव
न्यथावर्णयेतीयकारश्चरोश्चप्रणीतासेको। नापितप्तापविरंतहिंपूर्वत्र ते
ड्यंतरविधानात्। सीदतुविसृजतीत्यर्थः। सरस्यपिंडं
तंसंतस्पृशतिषावौ। आयामोधुयेणसमंमित्वाविभजेत्। वृद्धुपूषा
वरतिविकारः। प्रोगधिवपनाद्यारेभ्यानामेवविभागः कर्तव्यः। अन्यथ
त्वेति। समत्वेनानिष्टानयोरभिमर्शनं। दक्षिणदिगवस्थाना दक्षिणतश्चतु
रपेक्षा। ननुयथादेवमुत्तरमितिनयुक्तं। विभागस्यामिनोयदेकस्याय
दक्षिणस्त्वेतिनिर्दिष्टमर्थंउत्तरस्तद्वितीयस्येवसंबध्यते। निर्वपनेव
संबंधःसिद्धः। वचनात्सहावघाताद्विकृत्यविभज्यायमस्माइयंकेथा
द्वितीयइतरस्मैस्तामिनेतर्हिदृष्टार्थमिदमुत्तरस्याभिमर्शनं। तेनेंद्रा
ग्नमेकादशकपालंनिर्वपेत्। यस्यस्याद्योअभिमर्शनंद्विदेवत्येनस्यात्

प्रकृतयथादेवमुत्तरानप्रकृतावितिसंभवस्फुटितेष्टदेवतानोक्त्वादुरुक्त्वा त
च्चेथाविभागःस्फुटेपियावत्। ननुचाभ्युक्षितशिष्टविकारः। नैवंविकृतदर्शी
साग्निहोत्रेति— तथाहिचोदकेचरुंवसानपाकेयजुर्नयजेतेति। पुनःश्रा
द्धिकृतत्वमितिचपुनःश्राद्धस्यस्मानकर्मवृत्तिवचनत्वात्। इदमहःसकृन्म
त्रःकपालेभ्यइतिवचनात्प्रतिकपालमंत्रःप्रतियत्नवासकृद्वाश्रुतेन
कत्वात्। धर्मोस्तिचेतिपुरोडाशौ। एवमुत्तरंप्रकरणसाधारण्यात्तदेकंकर्मा
श्रयाःकुर्यात्। प्रकरणंदेवात्। लाघवार्थमिदं। प्रकृतसंत्रमेवमुत्तरत्रापिकुर्यात्
नैवंयथाकारस्यात्। ननुचादर्शपोर्णमासयोर्धर्मःसाधारणइत्यस्यैवप्रप
चायमुख्यएवसंस्कारमंत्रोवाक्रियमाणोअदृष्टार्थोद्वितीयस्यापिसंस्का
रंकरोति। प्रकल्पस्यवद्वारेणवाजस्यदेवादिवदृष्टोमुख्योलोपवद्वा
नानाबीजेषुसकृत्हविःकृदाद्यालिंगात्त्रयाभ्रातिरूपमतेस्तन्निरासा
र्थएवमुत्तरमित्यादिकुरुप्रथयज्ञपतिरनेकयजमानकेयज्ञपतीप्रथे

॥३०१॥ ॥३०२॥

तीयावत्कपालमित्यसंबंधे— पि— कपालातिरिक्तदृष्यतेपुरोडाशः। एव
तर्हिकपालशेषेपुरोडाशप्रमाणमितिदर्शयतीत्यध्याहारकरणतः। सतेतन्वा ॥
अविस्तारयतनूमीत्रहस्तेनातथाऽपिपृथुलेपेपिदृश्यतेचरोपथमश्नो
ऽनेनकर्तव्योऽदृष्टार्थत्वात्। दक्षिणेनाग्नीत्रयादातानूस्वयंवीतमाज्ये
स्यात्तदर्थलोपः अवीतमन्यद्वाहर्तव्यउपरिश्रयणंतुकर्तव्यंसेवाद
ष्टार्थत्वात्। गार्हपत्यउपधिश्रीस्रगाहवनीयेसप्तमी। वत्सापरिसरणउपतिष्ठक
देशवचनमधिरूपरि—। श्रयणंस्थापनेत्यर्थः। सोपावनंस्तरणंउदग्भ
ङ्गीभाजनेनदृषदोलेखनंवा। वेदोपयामसंज्ञेतिवेदोपयामोऽस्यावेदउपयच्छतीति
वेदोपयमः। बहुव्रीहिर्वा। वेदोपयामइतिद्वितीयांतपदोत्तरंतथाहि
वेदोपयामादानंस्रवतिक्रियाविशेषणत्वात्तदर्शिणंप्रत्यात्मेत्यमंत्र
लिंगात्तदृश्यात्मनाज्यस्यात्। नदृश्यंगवाज्यमितिनियमात्गवामिति।
सनियमोऽजामहिषीनिवृत्त्यर्थइतिचेत्। एतौवैयज्ञस्यमात्रावेदाश्रुतिवि

राधात्। पाक्षिकानुवादीत्यादविरोधइति चेत्। नभ्येतागाआज्यायेतिरुणनियमा
दप्रयनियमेवाक्यभिद्यतानियमानाम्नहिविकृतौवाक्यभेदभयादप्रकृतौवि
धनुमानेएवंतर्हिशाखान्तरान्गव्यमाज्यंयदिलभ्यतेतन्निरितिसोनाभय
विभवेत्तदावाअन्यथाचभ्यारतिमंत्राणामभिधायकत्वादष्टश्रीगुणदरःश
आज्यस्थाल्यापवित्रवतीतिव्यधिकरणत्वम्योपवित्रेविधतेयज्ञिनरुक्षाने
तत्पवित्रवत्। समानाधिकरणेवाज्यस्थाल्यापात्रेपवित्रवतीतिपात्रसाधा
हारात्। नानुष्ठानेविशेषःपरिवाजपतिरितिहविर्विशिहविर्ग्रहणंसान्नाय
निषेधार्थंपुरोडाशस्यैवधर्मोनाएषहुमासस्यादिश्रुतेःपर्यग्निकरोतिहवि ॥३१॥
ऽषिपरिलक्षणपरिस्मतादग्नेर्यथाभवतितथाहवींऽषिकरोति।आहवनीयादु ॥३१८॥
ल्मुकेनितिकेचित्पठन्तिनात्तदनुवादेसोपथेराहवनीयात्श्रु
प्यतेयत्रश्रुक्श्रुवौतत्स्यतत्पर्यग्निकरणंतेनाहवनीयेयदाश्रपयेत्तदाहवनी
यात्पर्यग्निकरणंयदिगार्हपत्येतदागार्हपत्यात्। नचेतस्यनुदृष्टिलक्षणेश्रपण
सन्निधिनादेवतदाश्रपयतिऽइतिनेकयजमानकेदर्शपूर्णमासादाश्र
पयतिश्रपणंदहनीयः

ज्वलतिदेवस्यासवितुःप्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यांपूष्णोहस्ताभ्यांजपयन्जपतीतिशे
षः। इतरथाहवींस्यस्यांशोधमेकवाक्यतयाभितापयन्पर्यग्निकरोतिऽक्षु
केनेतिअभितापमनीयाख्यातंकवाक्यतेवास्तुहवीऽष्यनुतापयत्यनुदृष्टेरि
तिस्वार्थः पुरोडाशोवाअग्नेरतमितिदृष्टत्वात्पुरोडाशमेवैषछलेन च।
आवेशेषादक्षणग्रहोमार्थंयत्तमपिनसन्निधानान्नेगमार्थमेव। जपस्तिष्टा
दशिधारयति। श्रुतत्वायेतिदक्षिणाग्रहोमार्थेधिश्रुतकोमाहिदेवाइतिहेतुना
दानस्यादृष्टबहावर्थेहलुक्सानुवादेनुवादस्यस्वर्थत्वादप्रसिद्धत्वं।
दर्भैरितिनियमातत्कर्मैवपुरोडाशोस्यान्नदर्भगिरान्स्फोटयतीत्यर्थः।
ज्वालेरसिवासयतीतिश्रुतेःअग्नेस्त्वगसीगार्हपत्योदेवभागश्छन्नो
केशरूपत्वात्तदर्थंगायत्रीज्वालेरसिवासयतेतस्मात्केशैःशिरश्छिन्नमि
तिश्रुतेः। भस्मनाप्यक्षरंसंभिनत्तीत्यर्थः। अप्यक्षरनस्यादृष्टार्थत्वात्सा
गारत्वातेनसागारेणेतिकल्पितवतोन्यस्यकृतं। भस्मनाश्रुतमूलमितिचरो

रक्षिवासनेनभवत्यपरिपाकार्थत्वात्।परस्परसंगदोषाच्च।अस्तिवैहतःश्रपय
तेतिप्रेषार्थान्नाग्नीध्रादयःकुर्युरिति।बहुवचनंस्वजार्थंवा।चऊर्ध्वंविसृजतेयज
मानश्चयत्रैवंस्यात्तत्रापिअधिश्रयणादिप्राग्वेदिकरणेतद्वाग्यमनंपदोष
धर्मत्वात्॥७॥पश्चाद्धवनीयस्ययजमानमात्रे॥८॥उपश्चाद्धवनीयस्य
वेदिंमनसापरिमिमीते।मनसासंकल्पयतिवेदिःपरिग्रहितामयायथोक्तल
क्षणेतिइयमेववेदेरुत्पत्तिर्वेदादानप्रभृत्येवंवेदिकरणंस्यात्।पश्चात्सद्यवनी
यस्यतिसामान्यतोयःसंस्कारःएवंचैतद्वेदेहोतीत्युपपन्नंयद्येवंपू
र्वमाहवनीयायांवेदादानप्रभृत्येवंवेदिकरणंस्यात्।पश्चाद्धवनी
यस्योभयोरिप्रायमसाध्यमाहवनीयस्यपरिग्रहानन्तरंयजमानस्य
जमानस्यानुरूपंयज्ञपात्रं।यथाहवीऊंषिसंभरणेयुक्तथातिरश्चीनो
यस्मीपुरस्तान्नतथातिरश्चीस्याद्यथाहवीऊंष्येतावतिसंभवतिनेघाहवीऊं
ष्यासादयतीतिश्रुतेः।तिरश्चीनंतिरश्चीनंतीयंतपोठतथातिरश्चमानेन

स्यादतियज्ञेनपेतएतस्मादेवोदकंसंस्कृंहविःसादनं॥९॥ध्रुवेविधावेदीयमा
त्रेविधाध्रुवेविशिष्टेशामुदीचीस्तिस्रोलेखाःस्योनंकरोतीत्यर्थः।एकतायस्वा
हेतिएतेरसंसंदृंहन्नऊर्जंसंदृंहन्नंसंसृजतीतियावन्तंसंस्रावंदोषादनंसा
मर्थ्यात्प्रयुनक्तिदक्षंसंस्कृंहिनिमन्त्रयतेसंस्रावंतेप्रयुजामोनेनान्नंपिष्टले
पनाशेकर्मलोपोनइत्यंतरेणचवषट्कारेणापिप्रसंगान्॥अथर्त्विजोवेदः।यज
मानस्यैकयजमानकेतुहेः॥वेदेनवेदिंनानुप्राचिएववेदिः।अथक्रि
याविशेषणंततःप्राचीनमितिस्यात्।प्रागितिवा॥क्रियाविशेषणानांकर्म
वेनपुंसकलिंगतावचनात्॥उच्यते।कर्मलिङ्गंचिह्नंसमवेतिक्रिया
दिग्गादिशादेःकर्मकर्तृसमानाधिकरणेविशेषणंदृष्टंप्राचीमंतरतःप्र
तिचीबाह्यतः।प्रतीचीमंतरतःप्राचीबाह्यतःइत्यादौअथात्रापिस्वकृ
प्रसङ्गेमुखीप्रतीचीतिचेन्नेदंतद्दाहरणंमुदीचींगारान्पोषयो

वर्षतुवानिति वर्षतुवः सत्रे तुवर्षतुनः पर्जन्यइति। नहिपरश्वा माचमत्रांतेनपुनर्व्यदृष्टुवर्षतुनः इत्यहः स्यात्। वधानदेवस्य। सत्रेणेतिधाय। मावः शिवइति द्वितीयं। तिर्यङ्मूछिन्नतीति। इक्षस्तइति तृतीयं। नदेवत्रेणछिन्नत्ति। नत्रेणनरः। द्वितीयतृतीयर्चयोः प्रहारविषयत्वात्। समानमन्यत्। अंगछेत्यादि तुल्यं तत्र चतुर्थीमूछीयहेणत्रेदनादि निवपनीताभावाद्वनमूछीएवा स्कन्नविदंप्रतिगृह्णाति। उक्तप्रमाणादंडकलितवत्। परिगृह्णाति। रक्षया वापरिग्रहस्यव्यवछेदार्थत्वात्। स्कन्नग्रहणंनियमार्थंयदिस्कन्नंतेरक्षतस्त्वा ॥३६॥ ॥३४॥ पुष्पेनछेदस्यतिमत्रस्यानदस्त्रइतेनोपसंहरेत्। नथाचानंतावेपत्नावरक्षो वसव दिब्राह्मणंतन्मात्रापेक्षाभवतान्नन्मनूपलभादनुसंहारः। अरक्षंपथिभ्यारक्षा पा३ दिनारक्षनित्रेणरक्षनयतिपावंतोपरिगृहीतांछ्रुवंवाचतुरंगुलंवाषडंगु लंवानाउद्धतास्रीध्रास्त्रिः। उद्धतादिति। अपादानपंचम्यानेनतदा

द्धतान्रक्षाताद्रिरर्थः। स्फ्योपेपंचमी। उद्धतेनीध्रात्रीन्भागान्कृत्वाहरेत्। दृशीतरंनयत्। उद्धतान्केचिद्धरंतीतिवास्थिवेद्यर्थं। मृहार्यपुरीषंपशु। देवस्यसवितुः सवे। स्कन्नमूलानिछिन्नत्ति। एतच्चदारब्रह्मतादोषदूषकंना मसंभवात्। लुप्यते। इमान्नरः। यजमानान्दृश्यन्नयजमानउहः कार्यः। मध्ये पत्नौ। समंतासंभक्तां। प्राचीउदीचीप्रवणेनिम्नायस्याःसातथोक्ता। श्रुक्शूर्पा रुदर्शनीयासुस्रुक्शिष्टावयवेतियावत्। साधुताहृतासाधुवाकृतंयस्याःसा तथोक्ता। अकृष्टिलावयवास्यात्तथाकुर्यात्। यथाचांसाभ्यामाहवनीयंश्रोणि भ्यांगार्हपत्यंव्याप्नुयात्तथाकुर्यात्। औदुंबरिषंयस्याःसातथोक्ता। एकर्क्मे तत्पुरुषार्थंप्रकरणादर्शपौर्णमासाधिकृतस्यापिकारात्विकृतौनभवति। अदर्शपौर्णमासधर्मत्वात्तथाचपुरुषार्थानतिदेशास्त्रलिंगादक्षिणाग्नौ होमावतिद्विवचनात्स्फ्यप्रक्षालनयदेशवर्जमितिसूत्रार्थः। अवोप्यवेदिंउद

केनावसिच्य। ब्राह्मणमामंत्र्योत्तरं। शाखांतरे अल्पपरिग्रहिष्यामी
तिमंत्रेणमंत्रेण। तेनग्रहोतिलोऽभवति। सयसदेसीयादि। स्कंनेपरिग्रहे
णं। कुतः। अर्थधर्मत्वात्। यद्वास्कंनंवेदीपरिग्रहीतीतिपरिप्लाष्टं। पुराडुरवेदं
प्रतिचीमितिसामानाधिकरण्यनुपपत्तिः। प्राचीत्वाहदेः। प्रतीचीत्वव्यक्तान्नो
नादं प्रतिचीमिति। किंतु अनुमार्जनविशेषणमनुस्रज्यमानघृतंकर्मविधीयते।
थंचीप्रतिचींप्रतिलोमं। ततोऽर्थत्वायविशेषणसंगतिः। पश्चाद्वेधादिति।
स्वांतरादेकाकास्रिवस्रवध्यते। तिर्यंचदक्षिणास्रुक्संमार्ष्टिप्रेष्यतीत्यर्थः।
प्रेष्यंप्रेषयंचकरोतिमार्ष्टिनाद्रियतेप्रेष्यतीतिब्रूयात्। कथमध्वर्यवेतद्
युक्तं। स्वामिनिप्रेषानुपपत्तेः। अथवासशास्तिसंस्मरति। मंत्रेणप्रसर्पतीति।
नियमादृष्टोध्वर्यमंत्रः। साम ---आहतेकारवचनंचेत्। जातिवचनात्त्यङ्
तमासादायस्रुवः। आज्यमितरेआज्यस्यादकायनितिसूत्रदर्शनात्। नादं

संहतश्चतेस्रुत्रआज्यग्रहोजायतेप्रायः। प्राकृताज्यप्रसंगात्पत्यसावात्
पृषदाज्यवतिदध्याज्याभ्यामुदेहीतिविशेषणाच्चायनोपस्तस्तुदर्शिनि
निवरणप्रघासेषुप्रतिप्रस्थातापत्नीसन्नहोतिवर्जंसस्मरतीतिनियमः।
अतः समस्तास्रुवसंमार्गोदंडेयावन्नसम्मोष्टिनतावत्सम्मार्गनिवृत्तिः
नित्यत्वेसंमार्जनस्यासत्वादादृत्यनुपपत्तिरितिदिविरोल्पस्यस्यानंत
र्येप्यसमार्जनाभ्यक्षणयोस्तथाप्यस्रुवध्रु---सन्नमंत्रस्यसंबंधःशा
खांतरात्मंत्रेणेध्मसंमार्गयथास्थानं। संमार्ज्यांप्रतिपत्तरेयथास्थानसा
दनस्रुवादाज्याप्यक्रमाशायते। नपदार्थान्नसमवेताधिश्रयणादिवत्। किंत
घृतादानाघासादनांतरंतेनैवक्रमेणकृताभ्यसनीयोन्नतोन्मुखाः। पत्नि
त्वेति। अस्तिशाखांतरे। पत्निपत्नीलोकापस्थानंकुर्वंतीति। तदत्रापिपठस्या
हृतमपिकुर्वन्त्यन्योयद्वापत्निपत्नेषतेलोकेनमस्तेअस्तुमामाहिंसीरिति

दक्षिणतः पश्चादपरस्य पत्नीलोकमुपस्थापयति तिलिजुपदेशात्पत्नी
लोकोपस्थानंकुर्वीतप्रमुक्तो यथाजितौ वा चयनात्यत्रोजितौ ब्रूहीति प्रयु
क्तोदक्षिणतः पश्चादपरोऽग्निष्टसंनेउत्तरः पुरस्तादयथः। पत्नीमिति
नोक्तो मंत्रादेवशात्तथा दृ। अग्नेगृहपतेउपविशेति। प्राङ्मुखमुपविशति।
अन्यथाऽग्नेरुपावृत्तास्या। दुर्ल्लंचश्रुतौ। यावत्तस्यैपत्नीसाएतंगा
र्हपत्यंसंघतिसमीचिअन्यास्तेपश्चादिति। जानुनिप्रभृज्याज्ञासनना ॥३६॥
सो।नेद्यप्रभुरुज्जानुनीउपविष्टुयानश्रुताजानुनीप्रभृज्यप्रगतेजा ॥३६॥
नुनीकृत्वासोकार्याधीराजुहनना चेत्यर्थः।अंतरतोवस्त्रस्यपरिधानी
यस्य। शाखीतरिणस्तुवस्त्रस्योपरिसंनह्यतिसंदंतचयोऽन्तर्हस्त्रीतेन
कुर्वीतअज्ञातिदेवपुनर्दृष्टप्रयोजनवस्त्रसंयमनस्मृतेरस्मृतेरन्यत्रवा।
दीक्षितपत्नीसन्नह्यतिनादृष्टार्थत्वेपुनःसन्नह्येततोनिषेधोनस्यात्

अस्तिसा।किंतु दृष्टार्थत्वेससंकल्पतेयोऽर्कदर्शरज्जुरुहाहेदर्शनात्।मो
जशारवीतयान्।पत्नीमितिद्विवचनांतपाठेधर्युःसंनह्यतेसंहतापउपस्पृ
श्योक्तप्रकाशयतिमंत्रवर्णात्पत्नेयंसंनह्यतितथाहिसैवध्वर्थंपत्नीसं
नह्येतिसंशासतेपत्नीशब्दंपठंतितदेवमकल्पयादस्यर्यंसंनह्येदिति।
वेदोपयामेति।आज्यावेक्षावेक्षणं।स्त्रीलिंगंतूपयमनंकलशस्त्रियौउ
पचारात्।एवंचाहस्त्वेनगृहीत्वाऽऽज्यमवेक्षेतेनान्यथावेदोपयाम
त्वानुपपत्तेःदधनिमंत्रावृत्तिः।द्वयोराज्यस्थाल्योर्वेदोपयामत्वस्यास
त्वात्यहणमशक्यंतेजोसीसादिदधोधिश्रयणेनेछंति।दृष्टाभा
वाधर्मपात्रैकत्वंनानुतापनामसपरोतदनुपपन्नमतिप्रसक्तेः।वि
धिबाधोनस्यान्नयश्चविप्रतिषेधतानेयंवानादधाज्यपोरधिश्रयणंन
स्यादितिनघटतेपघनमाज्यमपिनाधिश्रितंयदिमन्यसे
नन्वेवंदीर्घकालविलीनात्तायैःप्रसन्नार्थमधिश्रयणं।मंत्राधिकरणं

चागार्हपत्यादिनियमादृष्टायेदं विष्णुरुत्तरतः प्रोक्षणीनामित्रिरा
खांतरा।अस्यांहिरावांश्चोस्फ्यस्यवत्सस्यादंतीकृंतंत्रस्रुचकृतावा
खांतरादेवजोस्रिएणःसादिताश्चाशावापरियाणेयादिपरस्वन्यंस्वंस्वन्वा
पिवदुपरस्वंगृह्णतरतिकारणमितिविकल्पोधंरावांतरानुसरणेसूत्रे
करिष्यति।नपुनःस्वरावापरित्यागार्थमितिपूर्वाचार्येर्व्याख्यातं।वेदंचाए
तयासादयतीति।चशब्दोनूपथग्योगकरणंचस्रुगपनसादनेऽथ
ग्रयोगाद्ध्याज्यावेक्षाप्रवेदंउपयामार्थसमादत्तएवग्रहणेदत्तादध्वा
सहासादयतीत्यर्थानुसमयेनाज्यावेक्षणंकर्तुं।तदाधिश्रयणादि
सादनांतयदिस्रुगपद्ध्याज्ययोःस्यात्तदाइदंविष्णुर्विचक्रमेत्रेधानिद
धेपदासरूढमस्यपांसुरेतिविष्णुशब्दस्यसमवेतार्थत्वात्तदुरुमाज्यंवै
यज्ञोयज्ञोविष्णुरितिएतद्ब्राह्मणेनेत्रिरिति।वाचनउपचारादितिनातश्चेतदुक्तं
वेदोपयामतीत्यत्रांशस्यनापोहनंद्वाधिश्रेस्मादायकर्तुंवाक्यस्य

सव्यहस्तस्यदक्षिणेनसादनस्यस्रुगपदंस्रुक्स्रुवाकोयमूहप्रसंगास्ते
जोसीत्यानिगदव्याख्यातं।वैश्वदेवेयद्ध्याज्ययोर्मंत्रांतेस्रुगपदवे
क्षणंसंनिपातयितुंयाति।वरुणप्रघासेषुचतथावितेजोसितेजोसीस्तुद
तितेजोसिस्तेतिचनोहितव्यंकिंतर्हिदृष्ट्यापृथगवेक्षणंद्रव्यशेदातृ।
नानाबीजासिमर्षणंवज्रअनेनेवायेनानाबीजेषुहोममनुक्रियते।इमं
देवानांइमानिनिचस्रुगपदवेक्षणसंभवःएकत्रनांतरीयंवाघथोक्तं
घटादयान्मीलितेचक्षुःपटनहिबुध्यतइत्यनांतरीयंवाघथोक्तं
शुक्रंज्योतिरमतंसहःसूर्यमित्याज्येनस्रुगनाधिकरणेनस्रुचाउपचा
रादुपनामाद्वासंस्पर्शनाद्वाद्वाद्वाद्वावैश्वदेववैश्वानरादयद्वहनीया
देवस्थासमाख्यातेसूत्रेधामस्तीतिस्रुवेणाज्यास्रुवयहणेपात्रांतरानि
यमायंआज्यानीत्यनावाक्यंप्रक्रमानियमार्थंचेत्रानइष्यंतरांभावाद्व
नहिविहितेइमनियमःगृह्णातीतिश्रुतमहयहणंमंत्रोनानयनेअर्थ

वानयनार्थत्वात् ग्रहणस्यानयनेमंत्रस्तूत्तमीयेति। यथोक्तस्पक्षेप्रयो
जनीयस्यादानमुपोद्घातार्थत्वात्। आज्यानीतिवचनात्पंचानांत्वावातानां
मितियजमानदैवत्येनोद्यतेऽसम्बायान्तरस्थायाश्चतुर्जुहोतिगृह्णा
तिप्रयाजेभ्यस्त्रुक्गृह्णातिसर्वस्मिन्वाएतत्प्रयाजेयद्ध्रुवागृह्यतेय
तिवचनादृष्टोक्त्याऽपरतिहेचतुर्गृहीतेइत्यर्थः। कनीयोल्पतरंस्रुवंगृह्
णातिप्रायंकनीयस्त्वा गृह्णातिलिंगात्तद्वत्स्रुवापिसमानं। अतः कनी
यस्त्वात्पंचकृत्वोध्रुवायांकृष्टमितिपूर्णस्रुवाभिप्रायस्त्रुवाधिवाक्यादे
वजोहवाध्रुवेयंभ्रष्टिस्यात्। आज्यस्थालीस्रुवौ दृष्टार्थमिदंगार्हपत्या
तिनिधानंतेनाज्येभ्यानस्यात्। दर्भमुपादाय। बर्हिषदंत्विति। अङ्गुदंत्वि
एतः अङ्गुष्ठदृष्टिरेतोवयाःप्रक्षिपेत्। देवीरापइति। उदीरयस्वदर्व्यं
ज्ञातिवर्जनः। गृह्णतादाच्छतेदेवीघृतश्रुद्धंदेवान्युयुहिपरिवेष्टा
रक्षभ्यास्त्रेति। प्रोक्षणीरुपादाय। ध्रुवस्थेवायमुनोहविर्दाःयथादेवं

लेति। वेघांपदानिलोपयति। मुष्याहेन। सन्निधेः। वेघांपदानिप्रतिषे
निहितानिउदीरणेनसवनादेराक्रम्यकरणतउत्करेणाभिप्रविध्य
तिदर्भानित्यर्थः। अपउपस्पृश्यहस्तोप्रक्षाल्येत्यर्थः। विषायेधी। ग्रंथवि
मुच्योपादायपरिस्तृणन्गृहीत्वा। उपसमाधायेतिपाठेपार्श्वतःस्रुवंपरये
त्। अत्रापिसामंत्रंयत्रस्रुंनिधत्तइतिशाखांतरमन्त्रेणकृत्वास्यात्। वरे
ष्टास्यादिभिःप्रोक्षति। अग्नीषोमीयपशवनीपातूष्णीम्बर्हिःप्रोक्ष
णमन्त्रवतिपदद्वयमाघोषान्। पदोत्तरबर्हिर्वाघतस्यात्। प्रोक्षेत्प्रोक्षे
घाः। प्रोक्षेसनुवादःसर्ववत्। वेघाइत्यवयवषष्टिरेषा। वादशाहिकस्यात्
नराधर्मबर्हिषोरवस्तानात्पस्तानमुपपत्तेः। पुरस्तात्प्रथमेधनिदधाति।
पुरस्तात्प्रथमेतिक्रियाविशेषणंवाबर्हिर्विशेषणंवा। अथातिग्राह्य। कथमया
ता। उपविदंतीसप्तैतेउपचाराःप्रसिद्धयातानियथोषधयःसंकुज
ठीपवीतीतेउपपेयुषतिःसंचरतीत्यर्थः। सामानामग्नेःस्वाहाकृतस्यतिग

दधावाख्यातं मार्जनार्थं वरोषणं यस्मात्खातरंगद्यं। उदुंबस्रुचावुदुंबो
दुंबरो। यत्नात्। उद्गमुदुंबस्य तेनाक्षार्थं क्यप्रत्ययः। तस्मादुंबहस्तादु
त्तरं मुक्त्वेति यावत्। इदं हि न्यंचं दक्षिणं हस्तेन परिवृज्यारात्सदनस्य हृ
दंतरधास्यन्हस्तस्रुचौ कृत्वापवित्रादानं स्याद्दक्षिणतः परिक्रम्य। विहार
स्यवेदेर्नादक्षिणतो नुगमनमत्र॥७॥ अष्टम्॥७॥ विलोम। प्रस्तरंदर्भमु
ष्टिमपादत्तेवहिर्यः अपहायगृह्णीते यजमानेप्राणः पवित्रेदर्भरूपेण प्रस्त
रेदर्भमुष्टौ विसृजतिअपसृजति। आत्मन्यात्मानं पवित्रेउपसादयति वि
तिवत्पुनर्यो प्रस्तरवत्रावहिर्प्रस्तरेण विनियुक्त्वात्पवित्रांतरेवि
नियोगः। दृष्टस्तस्माद्विधीति प्रस्तरावसाधारणं पवित्रयोरपि। यजमान
वाः यजमानेषुप्राणान्पुनाविनिक्तनावहः। अग्नेणाहवनीयंअग्नेणपुरस्ता
दाहवनीयमाहवनीयस्यपर्याहृत्यपरिणीयप्रस्तरंदर्भमुष्टिंब्रह्म
णऋत्विक्विशेषायप्रयच्छतिसमर्पयति। प्रस्तरमितिसंबध्यतेपरिहर

णेनचयजमानायवाप्रयच्छतिसमर्पयति। प्रस्तरमितिसंबध्यतेपरिह
रणेनचयजमानायवाप्रयच्छतितुल्योविकल्पः परिहर्तुरर्थंअग्नेणगमनं
ततश्चत्रयप्रसार्यबाहूमाहवनीयमग्नेणप्रस्तरंपरिणेतुराक्षिपतितत्रन
निवर्तयंतीतिस्वयंगच्छन्परिहरन्निति।चयनादौतुगमनार्थंप्रसारित
बाहोरशक्यत्वान्नायंसंबधः।अग्नेणाहवनीयंप्रयच्छतीति।परिहर
णायेणात्॥७॥ पुष्टिरसिमुखतोअग्नयः मुखेप्रस्तरंगृह्णातीत्यर्थः। यद्
छयाप्राप्तौप्रतिषेधमाह। नाम्रज्यात्। हस्तेनार्थेप्रस्तरेमंत्रानुद्रवर्षे
न्नावमृज्यात्। नवाएतेनक्षत्रेनविधूनयान्नयतिवाळयतेवाऽपहतेपा ८५
प्मुहस्तादयतमन्नंयत्रातिष्ठत्तत्रउपचितसंगतसंभृतंगृह्णीयादनु
वादोयमतोविपरितस्यशक्तिविद्वत्वात्। विस्रंस्यध्वंबंधने। विस्रंस्य
मानयित्वादर्भाणांसंबधेउपस्थेयम्। धान्यनुपचिसेकत्रगृह्णीया

अथ दक्षिणतोग्नेरुदपात्रं दर्भाः उदीरणवत्संस्तरेतेषां उपसंयम्य भुञ्जते
पुदर्भेष्वपयम्यतिसन्निषीदेदपुनरुक्तरमन। उदपात्रं। वेदिसंस्तृ
तमिंस्तृणात्याछादयतिबर्हिषावेदीद्वितीयान्नत्वेत। बर्हिषस्तादर्थो
स्तरणमंत्रोवेघार्थः स्यात बर्हिषाविधीयकोपिस्तरणस्यबर्हिरर्थत्वो
न्नवेघर्थताबर्हिरुच्यते। अपरमपरमिति पुरस्तादुपक्रमाद्भवति अयु
ग्धाविति स्तरणविशेषणं। अयुजोविषमाधातवस्तरणसंतानार्थ
स्तस्तरणेदर्भपुग्धानुवङ्कंभरि। अनारुकंअछिद्रं। अपरेणप्रयासते ॥४०॥
वेदेरेवापरेणगम्यते। परिक्रम्यलंघयित्वानपादोस्तरणेविधिर्घ्यावि
तिक्रमधानुग्रहणं। प्रस्तरंधारयन्परिधीन्परिदधाति आहवनीयंसम
नान्परिहरंतंकरोतीत्यर्थवद्गम्यते। गंधर्वोसीतिप्रथमंपरिदध्यात्।
पश्चाद्ध्रुवस्तादादित्यस्योत्क्रम्यात्। दक्षिणंद्राधीयांसंउत्तरंहविष्मतु
मंअग्नस्यादधीतिसंधाते। विशोषणंकर्तुहारकं। अग्नस्यादधीदेविषम

मादधंदादधानेः संदधाति। समोसंधिकरोतीति। दक्षिणस्यमूले। उत्तरस्य
तुमूलायेसंधेः अधिगतमितिनतेयथासवत्तस्थादधन्संदधाति। अग्नि
हितंतमंदक्षिणंकुर्यात्। इमोपत्तरंकरोति। इमोमध्यमंदक्षिणंपरिधीयत
इंउत्तराग्नेगंतेरुक्वचनंछंदसंपतरमितिक्रियाविशेषणंवा। इममपत
रंइमं। उत्तरंपरिधिंअपनंतंदक्षिणंनयत्यग्नेयत्। अथाग्निमध्यमस्यायमपरं
स्याद्व्यत्यासानात्त्वैरभियस्तुते। कोन्योर्थस्तीयस्यपरिधिसंधेर्भा २
वादग्निहितंतमत्वंयथाप्रख्यातेएवपुनरुक्तेभवति अग्नेहितंतरमिते
पठनीयंतमबर्थंसंपद्यतअर्थांतरंवासस्याच्चवक्तरन्वेषणीयं।
इध्मदारुआदावेसनुवादः। नह्यनादावनुवाकोतिकश्चिद्दृष्टोधि।
तीयमाधारसमिधमितिस्त्रीलिंगात्। इध्मप्रहरतीयमितिस्यात्सूर्यस्ता
दग्निभिः मनसादिग्भिः परिधीयतेमंत्रेरणस्मरणेनवा। विभुजन्स्पविष्ट
तीस्तृणेदर्भीप्रस्तरंसंछिनत्ति। प्रसाते। तत्रैवोपकल्पेति। सुनुष्टुहा। यसोसन

हनकाल उपादानाद्दिक्तौदृष्टं प्रकृतौ विद्धति। प्रपवेष्टनसन्निधानाच्च
नवनएवं चन्निपुरोडाशे विनियोगनभवेत्। बर्हिषःपवित्रेकृत इति वचन
त्तद्विनियोज्यमाणास्यान्यत्र विनियोगः। पुरोडाशकपालेनुशाबापवत्। प
भिर्भोजनीयवर्हिष्येव हिरण्मयुपरुसंस्त्रेकृतेतिवन्नमुख्यवर्हिषः
पवित्रकुर्वतिआग्नीध्रेवतरांस्तृणातिसोमक्रीतस्थी।उदीचीनेसादयति
वस्त्रापयति।वनुरंगुलमात्रंस्तृणन्।अंतरामध्ययाश्रवंतितथासादयेत्
हस्तनारइविधृत्यासपरिप्रस्तरंसादयतिरिक्तआधेयश्रुंनावस्रुव
तिनमुच्यति।घोरसिजन्मजुहूंप्रस्तरंसादयतीति।आसाउधुक्षे प्र
स्तरमरिक्त्वानारभेत्प्रस्तरमेवैदंहिंसलंकुर्वन्नसादयतीति।अं
तरिक्षमसिअधस्तादधरविधृतेः।उपरिष्टाद्दूर्ध्वविधृतेर्वा॥असंस
क्ताःअसंलग्नाःअन्योन्य।अन्तरेत्यन्यमनुसृताः।अग्निहितमा।उ
पहवंधूमवामाःसकाशाआज्यस्थाल्याःअग्निहोत्रहवणीप्रणीताहरण स्कंव
दर्शिहिनरा।उपश्रुतःसकाशाद्धूरोहवनीयसंभरणीष्टकृतेगार्हपत्यएवंचानुचीरिसंस्थादःवेदोप यामर्

वदग्निधारणयनयतिनान्यथाआज्यस्थालीपयामद्रतिनोक्तं।यथादेव
तमुत्तरमितिव्याख्यातं।अतोदोहवर्जमग्निधारणेनप्रागग्निधारणादग्निरेषा अग्नेषा
मित्रिसञ्चानमंत्रवर्णमविवक्षितंस्रुवांयोनिरितिवत्।अदित्यास्त्वोपरुह
रतिजुहूपक्षेप्रस्तरसादनमंत्रेसतिस्रुवकृतासर्वस्रुकपक्षधोतर्कवस्रु
नाग्निरितिविस्रुमेकस्रुकपक्षेंगीकृतंजुहूंप्रस्तरसादयतिसर्वावास्रुचौभवत इ
सर्वपक्षेप्रस्तरविधेनजुहूपक्षस्यानते।पात्रीचतिलिंगादेकामेवपात्रीउपस्ह विधत्ते
णतिउपधादयतिविदोपयामएवा।आदःपभुस्रुवउदीचीनंउद्वासय
यतएवतारयतिअन्यत्रकरोतीत्यर्थः।उधःसदनंनरनिवासयतीतिधो
त्वर्थः।उन्नयनवन्नयतेनकर्मादिनन्नयनमात्रमेवकर्मादिदर्शनत
स्तृप्राप्तियोगात्।मेवन्नाकारादेशप्राप्तिरविवक्षितत्वा।सूचिताश्रितचवतेह
निवासानुपपत्तिः।अथोद्वासनेस्थानान्नाग्नावनउन्नेरतउद्वासयतीत्य
धिकरणतोन्नेरतरतिदेशास्वादेशोवोद्वासनस्यश्रुता।सादनंविवक्षान्न उ

दगुह्यासनमप्यक्तरतस्यृतेषुश्रुतं। तंन्नयनदेशायत्रैवनयेदितिवाक्यो
तरेण तद्विवक्षतेयदुक्तं नोश्रुतदेशविशेषस्तूपनयपर्यंतंस्नानात्प्रा
वनंनप्रक्षावनारंभेदृवदेशविशेषयदेनापभस्मानं। संनिकृष्टायात्य
श्चतथापिनियम्यते। वदेनंति। अपनीतंभस्मयस्मात्सापभस्मा अनभि
घ्रनपाणिनावदक्षिरसाचअपभस्मानेकरोति। भस्मापनयनेवदपाण्योः।
संभवादभिघातस्यनिषेधः। यद्वातस्मिन्नसिदामितरंइतिस्वंसादनवि
॥४२॥ शेषमभिघ्रनिति। वदोपयामानुष्टनोअभिघातोऽस्यास्तीअंगुळया ॥४२॥
पाणि घिरेवनीवदत्तविशादनंसामर्थ्यान्नष्टवंक्षिरःप्रतिषेधोऽनर्थकवदमळोऽन्न
धानाद्। अथक्षिरसातथानसंभवान्निषेधः पाणिनिषेधोनर्थकः अनिषि
द्धैः। पाणौवेदानुपवीनिवगम्यतेनिएवंतर्हिद्वयोंतरकर्तव्यंस्पष्टंस्यात्।
पाणिविनासादयतुमशक्यत्वा। नचपाणितळेपाणिराष्टेः। समुदायपरित्यागो
नवदानेपीतिवक्तव्येनाभिघ्रनित्यादिपदत्रयमनर्थकंस्याद्वापरंसमुदाय
परित्यागनतलमात्रग्रहणंविवार्यमेतत्। किंपुरुक्तमितियवानोमेधइति

७ द्विवचनप्रकरणमिश्रायं। प्रकरणेद्वेनप्रथमोपहितेसंभवतः। दुःश्रुतयोरितिवक्तव्यंद्वे
वचनंप्रथमोपहित
रसारवांतरं। इरास्त्रिःपृथिव्यारसोप्रथमोपहितेमितिसूत्रयोः। न
दाक्षिणीयपुरोडाशकपाळेप्रथमंस्यादथमतो। नचसकृन्नेत्रेणद्वावभि
घार्यपुनर्द्वोविधिचनुःकृत्वोमंत्रावृत्तिस्यात्। प्रथमोपहितेहिनोयंमुख्यसं
वतिहितीयस्यसांनिध्यात्सोक्षाणंकुर्यान्नाप्यत्रोयदिचनुःकाभिघा
रणमभितेस्यात्। प्रथमहितीयकपाळेइतिसूत्रयते। उपधानेविप्रथमया।
रवावरोधोगात्सदृतयोरवाभिघारणंयुक्तं। दक्षिरसिगयअळंकरोति। आ
ज्यमेवोत्तरस्यअळंकरणं। स्वर्कंसुप्रतीकं। अनिकासंनिकृष्णमकुर्वन्क
वेणहस्तेनवा। अमेअष्टौनएवंद्वेचतुळेद्वेचवर्जितेअमध्यंत
मित्यर्थः। अपयवित्तव्यानपरिसारयन्। अधस्तात्रोपानक्षिअधःसमीप
आज्यंस्थारयेन्नायस्तआत्मापश्च। इतिदोहोअळंकरोतीतिसंबध्यमानपुन
रळंकरोतियद्वणीस्वकाद्गुणनिवृत्यर्थं। अस्फ्यंहरतिआहवनीयप्र
तिउत्तरेण्याहरतीति। सघसोसिसादयति। त्रिणतोधुवः प्रस्तरः। बर्हिषि

वा।यदृच्छातः।वेदोपयामरयत्तुवन्ति।हवीषीत्युक्तानिसन्मध्येवेदसादनं।
नांतरीयकत्वादन्वाचयंवा।सामध्योक्रमुक्तं।अयणध्रुवापुरस्ताध्रुवायाः।
उत्तरेणध्रुवामाज्यस्थाल्योध्रुवायामुत्तरतआज्याधानपात्री।अपरेणस्रु
ग्दृतेपात्रीपुरोडाशार्थे।दक्षिणस्यांवेदिश्रोणीवेदिर्जघायां।उत्तरेणपात्रा
न्दीर्हंसादयतीतिप्राशित्रहरणेडापात्रोरहविष्यानुपसादनंवेदिवहास्तीति
हितस्थानस्थाविशिष्टाद्दृषदेध्रुवामितिस्थानशेषवाचनीकःविदिस्तृणा
बर्हिषाकेनापिवेदिर्वेदिर्दर्भतनस्तरीपलाशनीकं।आस्तिमुख्यप्रयोगो वे ॥४३॥
घांहविष्यानासादयतीति।अनधिश्रयणेधिउपरिष्टेआस्तरणंन।यद्वाअधि
स्कृगादिनस्तरणंन।अनपछादयं।अंतामधास्तरणंति।विधांतस्थानं।अंतानि
तिबहुवचनपठितं।यद्वावेदिप्रांतानवस्तरणंतिपश्चात्तनोवेदः।पश्चादर्थे
-----उत्तरतोगार्हपत्यस्यामध्यधातुर्दक्षिणेयःकार्यःअपउपस्तरया
उरकमुपालभ्यां।आज्यानिचतुर्गृहीतानिबहुवचनप्रसिद्धेःस्रुवादीनिवा॥

चातुर्मास्यादौउत्तरकर्मदक्षिमर्षणीसस्मिन्नातिसंस्तरांति।हिरण्मयेण
स्विष्टचारानुसारार्थं।७॥होतर्यवा॥होतर्यस्यैवेदंकर्मतस्मिन्नवस्थि
तेप्राङ्मुखेवावस्थितेसति।अग्नयेसमिधेउत्क्रोशेप्रणवेप्रणवेवर्तमान
उच्चार्यमाणेसमिधंकाष्ठंकामादधातिअग्नोसमिधमितिपादेमात्रापिसा
न्नाद्यायेत्यादेशोवेहावविकल्पेनवाआनुयाजिकी।नन्वानुयाजिक्याःप्रण
वाभावात्।आनुयाजिकीसमिधमादायेतिवक्ष्यमाणत्वात्सान्नमेव।शब्दत्वे
सत्युत्तमेप्रणवेअस्यासमिधा।सहशंतमन्पतसमिधमिधंसमिष्टया
जुषोयावत्यघ्नेआदधातीतिविधानार्थंनानुयाजिकीस्यात्।शेषेनुवादः
आनुयाजिकिवर्जंमधिकासमिधंनातिरेचयेत्प्रतिपदेवपशुसोमेपुनर्वसुस्थ
तरोहारात्रपर्यायेतः।प्रोक्षः।अधिकइध्माकर्मविशेषकर्मनियम्यमानाद्दृ
श्यतेइध्मस्यपानुपसन्नघपरिधीनबध्नातिअष्टादशारत्न्योन्या
तिरिक्तइध्माक्तिवेकतोविशेषनियमोनातिरेचयेदानुयाजिकीनतु

नरातिथायामतिस्रुचौ। अनुयाजासुतस्याअसंन्नहनाउपसद्यतराघारा
नुयाजसमिधोरिव। इध्मसन्नहनश्चल्वं। एकग्रंथिकसंदानासंमार्गहोत्रंजु
हवनीययोस्समार्जनिकरोति। आउढासुदेवत्रास्वपज। आवाहितासुदे
वतासुअपउपस्पृश्यानडुपकेजनौ। वेधसंमार्जनिंनिरूपवाजयति।
नेविधूननेजुकूवदोऽधविंद्रंएणंस्रुवस्पर्धावंतिस्पर्धोवस्पर्धः।
वेदोपयामरसाघारधर्मःकर्तृगुणः। उत्तरंपरिधिंसंधिंस्पर्शंस्रुवे
णतिगम्यते। इतरथास्पृष्टंतिस्याउत्तरार्द्धेन्याहितस्यैधमदारुणस्यर्थः। ॥५४॥
तस्माद्वनुवचनाउत्तरार्द्धेतदभ्याधीयतेज्वलतिजुहोतिअभ्याहितज्वलति।
चहाअभ्याहितस्यज्वलनिदेशो। उत्तरार्द्धज्वलतीति। आघारसमिधमादधाती
तिवचनात्। संपातेनधृवयासंपातेनस्रुवेणधृवोवांतादस्थानान्न
आप्यापसंबंधयथास्थानंदक्षिणतोजुहूःस्रुवंनिदधातिवेदोचग्रेणधृ
वां। अग्नीतपरिधीन्। ऐष्टयाग्नीध्रमंत्रार्थतास्त्रिरभ्यासोनुवादः। स

कुरुकेपिसुचाविप्रार्थसिद्धेः अग्नीध्रःसमार्गस्मुपरिहतीयतेनास्पर्श
दोष। यथापरिहतेपरिधावनुलोमामनुवत्सळादारस्पर्शंयाव
त्समार्गस्यसंमार्गंपांपावयतीत्यर्थः। सतेस्पावः केवलेनेवसंमार्गे
णाग्निमुपास्पृपनुपघ्नन्निवाज्यंधारान्रसमुत्पादयन्सम्यग्घ्रंचंपावयतीय
र्थः। अपहरस्कृत्तानोपाणिहत्या॥७॥ घृतेचेदमसीयतत्पोर्णमास्यांस्रो
पर्णापेलमासीविरोषांतंचतुरस्रंधस्रिस्रकत्रयोगउपवर्त्स्यवसन्नित्य
तोभोजनंचोदयणंचोपवसदितिलोकेपिदृश्यते। मावादिवर्जनान्नाव
श्यंधाविष्यतीततश्चनविरोत्रमुपवासस्यभोजनेअदर्शनेनामावास्या
चेदृचंदमसोधवासमासस्तदमावास्येपोर्णमास्यमावास्योः। अरोगीत्वो
पकारीस्यादुपवासविधेस्वयं। यदिनामधेयेहिपोर्णमास्याश्रूयतेअ
मावास्योपवसथतदास्यासमवायकलहरणादिनदोषमत्रऽकरणविरो

षणद्वितीयानंविशेषंनुपश्येस्मिन्घटतेतराएवअमावास्यामितिवचोमा
वास्योर्यतवाधर्कुपवस्वत्रानमस्यकिंनुवक्ष्यमाणाधिकारा हिसदि अ
दर्शमदृष्येतत्तदन्वेष्यमनाविधिः उद्धरेदिनिष्टोऽसिद्धिवचनंअकुर्वा
णात्पुरस्तात्पूर्णमासीचापिदुष्टिणादिनिवारणाममावास्यातिचोहेतवःपु
र्वादेशाकेकेतूष्णीमपरेषांएतत्स्वशाखोक्तंसमाश्रितंदेवतापरिग्र
हार्थमन्याधानेयदिष्यते।राजयक्ष्मंगृहीतेष्टिपुनरन्वाहितेभवेत्
अथाग्नेयग्रहणायेवज्रतवस्याग्रसंगतःदेवतायग्रहणेचिसोमादोनप्र
वर्तते।सोमार्थंत्वाहितेनापिगृह्यंसर्वंदेवताःइष्टीनांदेवतास्तत्रगृह्यं
तिन्यायविन्मते।इष्टीनांदेवतास्तेत्रगृह्यंते।यथाविन्मति।प्रतीष्टिकार्य
सोमेविघुक्यमितंमम।अन्याधानंयतःसोमनातिदेशान्नचोदितं
एयस्तोयद्विचस्यादुयोरपरयोर्भवेत्।व्रतोपायनीयस्थानेमंत्रस्त्रेण

साधयेत्।संघाडासीत्रपस्थानेव्यवस्थितमिहोच्यते।वारेऽस्यवेज्ञाने।
काळेतत्कर्थधान्यभोजनं।यस्यचैवंतिस्त्रमारणनिरोधंप्रक
तावस्यवान्नशरद्यायइणंपठतस्येहतुहविष्योचविजातीयंविव
र्जयेत्।शयनंब्रह्मचर्यंएकस्यामग्निसंमीपतःसघःकालानुलेप
नयदिनोघोपवतास्चिरं।इयंवेदितमंत्रेणदधिविस्मरणेसतिमनसा
ध्यानवचनमंत्रार्थविदकृतं।हविरन्नस्यनिर्वपेत्क्रियमाणेनविपर्यया
परियहांतरेवास्यसंगतिंसन्निधानतः।आऊयनुमंत्रेणदोस्मकृ
र्धर्चेवा।आपोहीरूपहतुवेज्यत्वेउच्यंतेतदसन्नाहवनीयो
सोअवोहोनत्रकेवळं।आदिनोनरस्पतिपरिभाषायदिस्थिरार्थतां
वाकुर्यात्पुनरुक्तेरन्यथा।चतुर्हीत्राअस्पिष्टरूपविहितेनपुनस्तत्र
तत्सादृश्यंवर्यैरेतहविरंगप्रधानकं।अभिमत्रेदृष्टिणप्राकृतो
धोवेतथात्तरं।तथाज्यानिक्रमात्पश्चाद्धविःसामान्यवादेनेतिस

॥४५॥

मुच्चिते विवहधेहि नारणंयदयोहुते। अयेणस्वचरस्येताहुतीयार्या
वहृश्चिहाअग्नंजलेवेदमादायाधायेतिप्रतीयते। पुनरादानवचना
दनुयाजेष्टिवद्वयाः। सर्वकल्पनिरासार्थमपिवेति हिसचिते। अन्यत्रा
अपिवाराष्ट्रेः। पूर्वत्रापरितोषतः। उत्तममंतनरतिसर्वकल्पेक्षिष्यते॥
॥७॥ याजमानेप्रथमः षड्डः समाप्तः॥७॥ ॥अग्नेयप्नेरस्यादिसप्तऽः सु
गमएव। आज्यभागातिरेकेसंस्कारोनवहुतेप्रधानकरणी

॥४६॥ ॥४६॥
त्रिदेवतास्तथाविष्टकृतोयागेप्रविशन्तीनुमंत्रणे। उच्चै
तिपदम्यासाएउपनसन्निधौ॥७॥दराहो॥७॥सोमस्याहंदेवज्या
याविश्वंदेवेतोधेयीयस्यादीनिलिंगकर्मास्यांपत्नीसंयाजानुमंत्रणा
नीतिगम्यते॥सावित्रीयाजेष्वितिनोक्तंप्रकरणात्अन्यत्रापित्वष्टादी
नांसोमादीनांचेत्यादिन्येवानुमंत्रणानियथास्युरिति॥७॥इडासम
विदसिमनासिधीरसीत्यादितिविंयउच्चैरेतत्कारणमंत्रलिंगात्॥८॥

पासयस्पती॥७॥दक्षिणाग्नौसारस्वतहोमकालेस्रुवनिमार्जनलिंगात्म
निर्हियतमितिवेदेस्तूयमानेनतुस्तूयमानेचानचनिदर्शनात्। सयस्पतिः।
ऋत्यनुविधायिवाहसचस्वपुनर्हनानास्तिपदिप्रतसेसमिष्टयजुर्मा
सहतिध्रुवाग्नेवस्तोष्पतुरुपानेनेवमंत्रेणतदुक्तंअग्नाएवयर्जाति
एषमतीतिपश्चाद्देदिसावयवषष्टीपश्चादिसवयवेऽधिकरणे। प्रा
प्यक्षीदेवाघृणितेसुपत्निअछिन्नमासचनेअधिगृहीतः। प्राच्यादिग्
दक्षिनेनयनार्थमंत्रमिस्पर्धः। समुद्रवःननीतानामंत्रेणा एवस्रुअ
नुमंत्रितामिमुखंमुष्टिप्रणीतामितिमंत्रलिंगात्गम्यते। दक्षिणादक्षिणा
मिवेदिंचांतरालवर्तिनाविछुक्रमाक्रमतिइतरथादक्षिणेनविहारस्यात्।
महावेदिपरिछिन्नेदक्षिणस्मिन्देशेविसर्गोमाक्रमतेनदक्षिणाग्निनाव्यावृ
धानः अथवावेदेरितिसर्ववत्॥७॥इदमहमनुष्पराणं॥७॥तच्छीमिति
नामग्रहणंनामंत्रकंवापात्रसाधनं। सव्यमंचसव्यमन्तरेणानुलोमादिति

तेजोऽसीयाहवेऽग्नेर्गार्हपत्यं रक्षेति। असौ देवदत्तोऽनुमन्तनुतेऽनुमन्यस्वेति। उभौ
अग्नी इति। इदं देवदत्तविष्णुमित्रौऽनुमन्तनुतां। एवमेवैतद्यत्तदेवदत्तविष्णुमित्रा अनुमन्तनुत। अतिमोक्षमर्चिषां नामधेयं। यदेवा
यज्ञहनइतस्यनेनयथालिंगंतगार्हपत्यादिनुपतिष्ठते। अग्नेव्रतपतेव्र
व्रतविनोकमत्रः। लिंगात्तनसमिधाने। आदिकर्मणि लक्षणहेतोः शतृनि
दशदुश्चसमिधमादधातियतोवभूवेति। मंत्रेणोभयोः पुनः शक्ष
भन्योऽवलंबआहवनीयाधानेचामंत्रलिंगात्। गोमन्मयेइति। आहवनी ॥४७॥ ॥४७॥
यात्प्राङ्। इतिसयाःस्वाहाकारेकर्मणिप्रयोक्तव्येतांक्षकवस्थितं। इतीतां
सुनश्चपोस्यतोनोक्तंमहर्षिणासान्नाज्याभरणेचात्रब्राह्मणं लिं
जभवेत्। यजमानयज्ञहणेचात्रयत्रिप्रतिविचारणं। ब्राह्मणं
स्यदनुराजन्यवैश्ययोःसोमसंपत्नीवादक्षिन्नुसोमयाभवेत्। भा
गाभावाद्विसानाप्यप्रतिषेधलिंगप्राप्तिः। तस्मात्वैश्येनाहिसानीप्य

भरणे॥७॥ श्रीकुमारकृतेकल्पभाष्येयाजमानसमाप्तं॥७॥ अग्नीनादधी
तवसंतेब्राह्मणोग्रीष्मेराजन्यःशरदिवैश्यइतिवसंतादिकालब्राह्मण
दिषु। आधानोत्पत्तिकर्तृकास्त्रयः। एवंचनक्षत्राधानेपिवसंतादीनां
क्षत्रादिकर्तृकत्वेपि समुच्चयः। वसंतादीनामुत्पत्तिशिष्ट
त्वात्येषानुयएवंविद्वान्नक्षत्रेणाधानोत्पत्तिरेषांवसंतादि
कालनियमाधस्तात्श्वकृत्तिकाद्याधानंविनाविवसंतादिभिस्यात्। तथा
वसंतादिषुविनापिकृत्तिकादिस्थितिः। तुल्यबलानांविकल्पालिंगमात्।
अस्मिन्पक्षेरक्षस्याधानंजानातीति। तदुपनयनाभावात्अविरुद्धत्वा
तनभवति। यएवंविद्वान्नक्षत्रेणाधानंतदीतवदस्याधिकारात्। अग्नीन्
तिगार्हपत्यादीन्पंचाग्निप्रेयात्पंचसुधिल्लुप्तकालेआद्य
धानिनायोगात्॥७॥ शिरंसवैषएवविधयोऽनाशिरविधि
नाविकल्पंते। अस्यमपक्षत्रपत्निराधानस्यएवंविकल्पेननियमइ

एव वैनियमे विकल्पे सोमेन यक्ष्यमाणस्यैव नियमः पूर्वापवादेन।
अनियमोऽनादरः स्यात्। नक्षत्रेष्वेव यक्ष्यमाणपरादेयं। चकारोक्तिर्यो
गनियमः। सोमेन यक्ष्यमाणस्याग्निष्टोमेनैव संतरं तिसोमकालस्या
पि बाधेन। यक्ष्यमाणेऽयं घतनीप्रयोगात्। पर्वणीस्तयाकालस्यनिय
मोनास्ति। उपसत्कालवदवीतरत्वात्। एतस्मादेव घतनीश्रवणात्। अव
ग्न्याधेयिकीनामेतरदीक्षेत। एवं चयूकोजरद्भवेत्सोमाधानेऽग्न्या
धेयीकिंनामेतेष्टाग्नेनानुसृष्टेनेष्ट्वादीक्षेत। आहिताग्नित्वस्यनिमि ॥४८॥
त्तस्यावेजातत्वादिति। तदयुक्तं। नह्यग्नीषोमीयेनसहापाठसिद्धस्य
द्वस्याङ्गमतः केचित्पठंतीतिवदतः। येतुपठंतितेषामयमभिप्रायः।
आहिताग्निरनुसृष्टेनाधिक्रियते। यक्ष्यमाणेनचनाहिताग्निः सहिसकृत्
सोमपानसंभारसंपन्नंसोमेधिकारंप्रतिपद्यते। आधानादाहवनीयाद्य
ग्नीनाजीहृत्यराधानप्रवर्तते। तत्राघतनश्रुत्यातस्मिन्नेवाहवनीयेऽग्नौ

यद्दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वाथयक्ष्यमाणस्यात्तदहरादधीतेतिश्रुतेः। नतस्मिन्नहिअनु
सृष्टस्यलंभः। आहिताग्निर्यमादीक्षिष्यमाणत्वंनिमित्तंनसतिप
तितं। तदनिमित्तंतद्धिघातस्यानहंतरेणकालेनाधानेष्ट्यादीक्षणी
यासंभवतिपरंतत्रेअनुसृष्टयतितः प्रसंगोपजीविदीक्षिष्यमाणा
पशुकंतत्रमालभमानोग्नीषोमीयंयावत्प्रतीक्षतेपरंतत्रोपजानानि
नैमित्तिकानिघसंगोपजीविनिहिदृष्टानिचैत्रीयादीनीतियेनुमपठं
तियघनुसृष्टनेत्यादितेषांनेवसोमाधानेविच्छिन्नसोमपीथस्याधि
कारोपिप्रेतः। अधिकारापत्तिहेतुत्वा। दनुसृष्टस्यानघनधिकारिणा
दीक्षाक्तिःसाग्नेयघधानेऽधिक्रियते। प्रधानेधिकृतस्यैगेधिकारात्।
फाल्गुन्याआग्रयणस्यश्रुतोश्रुतमाधानस्य। नदृश्येतेनफाल्गुनिपो
र्णमासएवेतिश्रेराजन्यवैश्ययोरपिस्युः। कथंगर्कवत्फाल्गुन्यामि
तिसप्तमी। जातपुत्रः। अग्नीनादधीतेतिशेषः। अविद्यमानपुत्रस्याधाने

नाधिकारं सञ्चयति। य पुत्रः प्रथमायां चित्यामिष्टकायां नैर्ऋतीं। तोत्तर
कालं यस्तदभिप्रायो अन्येद्युजातपुत्रं रक्षसां हन्यै सुवर्णं दधाति। यथा वप
स्वधवधिरष्टकुणिः पशुर्वाचि अश्रोत्रियश्र इवजनीति श्रुतिकल्पकृतः
न्यायविदश्च पठन्ति। एवं जातपुत्रोजातापत्यमात्रस्यार्थः। कथं तर्हि सो
मापोल्लनपुंसकमालभेत पंडकं याजयेदिति निषेधः। इति चिकि
त्सार्थं तु यागस्तद्विषये मतत्तर्षोलक्षणो वेदाश्वकारादीनां धानकला
सोमाद्योल्लादिकार्यं निश्चिकित्सं यजेदनुधिकारान्निश्चिकित्समनापत्तुल्य ॥४९॥
लादधिक्रियते। तथा हि यत्तनूरूपं जीयते यत्कपकम्पते तदवस्माद्रियते।
र्थमाल्लादधाति तिच्चिकित्सं दर्शयति। यो वै प्रजायै सन्नितिचिरजातपुत्र
आहितेऽग्नौ पशुभ्यो दुग्धस्यैकनाधिनिमित्तेनस्यात्तस्यसोमापोल्ल
मालभ्यते। आलभनं क्षत्तिकास्या आलभनमथ क्षत्तिकास्विति। ननु आल
भनं क्षत्तिकासेवाबहुबाधादल्पबाधस्यगरीयस्त्वात्। अल्पाक्षत्तिका ॥

स्ततः राजन्यवैश्यबाधः। रोहिण्यादीनि आलभनस्य बहूनि बाध्यन्ते। सा कृ
त्तिकाल्गुन्यश्चित्रेत्या। पशुकामो रोहिण्यां स्वर्गकामश्चित्रायां। ब्रह्मवर्चसी श्रि
त्रायां। अन्नाद्यकामः स्वातीफाल्गुनीपुत्रजादानकामउत्तराफाल्गु
नीषुमृगशिरस्यादधीतेत्याख्यातरूपं तत्। तथा पुनर्वस्वोः पापीयानेषः
सर्वसमूहआसीत्पश्चादुद्यतः सपुनर्वस्वोरादधात्। विशाखयोः पु
जापतिः पुंजननप्रजोपादानक्षमता। अनुराधासुरुद्विस्त्रीयोकामानां
मर्थानीरोहिण्यादिनी। प्रजापतेर्वीर्यवत्तानावित्यृतेः। यच्चुप्रतिपदि
आधानं नक्षत्यतिउत्तरामावास्यामुपवसेदिति। योश्वर्धः। आहरति
स्वाम्यादेयक्रियादिनाचेन्नलभ्येत। तदाहरतीछेदनं प्रयुञ्जीतापतो
नास्तिछेदतोहिंसा। अरणीरितिसहिरण्मयविशेषितं। नेकेकस्यास्वामी
मत्रेणाहरणं। इतरथायथापूर्वंपुनस्संस्कारणं। मेकस्यानस्यैकस्या
मपिनष्टायामितरस्यास्त्यागः। दक्षिणाग्न्यादिनारोगाहपत्यस्थेवसाहा

५तद्धिक्रियते। तेनशास्त्रान्तरंसाग्नि पुनरेकवाक्यतां प्रतिपद्यमावास्याश्वेस्यामसिद्धस्त्वा
स्यामुपवसदिति ॥ ५

धानात्। नचसाङ्गस्यपरित्यागेदोष। उद्धरणेचरितार्थत्वा। नचैकस्मा
न्नियमेनहुअरणानिदमतायाद्यनालप्येतेनाप्येकस्मिन्नहनि। एतज्ञा
हुतयारिकाङ्क्रियादिनापुनर्मन्त्रेणसंस्काराधमाहरणं। यथालोकिने
नवाक्येनसचिज्ञः सर्वदृत्वापश्चात्सुमन्त्रवलेनिससुस्तेष्टवत्। चलौकिक
वाक्यतोधुरारणाहरणं कुर्यान्मन्त्रवरणंतुप्रागभिहवान्नाचीगार्थं
दृभुक्वरणंप्रधानार्थंहृतोसतिरिंगानेतुंयोग्यानांप्रधानार्थत्वा
त्तदुतरस्यैकस्यबर्हिर्लवनादेस्यादनुमंत्रेणापुः अतोमंत्रलिंगादो
हरणमध्वर्योः परिवापणं। सोमिकपरिवापणादेतधावनस्या।तन्माभूदि
तियथासोमेइतिलघुतरंनस्त्रितं आलुप्यहतेसोमोआभूतइतिपश्च
स्वहिंसणलियहणादिसहत्वधर्मश्चियास्मेतुतथाहिसोमवसनिय
मावधानेपरोवेदस्मृतिविहितपत्न्यधिकारेरंभतिरनुवदतिसो
मवमनोआग्नीमादधीयानामितिहिवचनेनतिउपवस्यतोशानमुपव

×ब्रह्मौदनिकमाहरणातिशालामिस्तस्मिन्निति श्रपनुविधानं। लक्षणस्यप्रहतत्वात्तस्मिन्नेवाग्निस्थ
पनं×५
लएवशानं। यथादर्शपौर्णमासयोरिस्नुवस्तेनान्यन्मार्षष्टिसहा
धिकरणेअग्नेहविरक्षणसंस्कारस्यर्थः। प्राचीनप्रवणादितोदिग्दे
शाकाळद्वारयोः अग्निसंस्कारः प्राचीनप्रवणादिचतुर्विशागुळमात्रे
खरेलक्षणं। नतुसंस्कृतेस्थंडिलेपाकयज्ञसाध्यत्वात्। तस्मिन्नोपासनी
यंस्यादतएवनुपासनीयस्यशालदेवक्रतुफलत्वेनविधायनस्या
स्मिन्शास्त्रेअप्रसिद्धत्वात्। शाळाग्निशालस्वशास्त्रप्रसिद्धत्वद्वारव्या
नार्थंस्मृतवान्। यथादर्शस्यपात्रस्यकोविगुणरज्जुरितिव्याख्या
तृनार्थंयजमानइयंकृष्णाक्षोमंसर्पिषिपर्यस्तमितिव्याख्यातं। उपास
नंदृष्टार्थावानग्निश्चोपासनीयएवशालाग्निश्चनुद्वा
हिकंप्रतप्तशालाग्निकुंडवत्तेयादिदेशिकोप्यस्ति। तदाप्तावुत्पन्नतत:
प्रवेपिनारदातिवक्ष्यमाणधर्मेणोपादेयोकोपि। तदुभयमविरुद्धंतेविरो

षानुपादान अन्योयमोपासनार्थो वा एषोग्निर्यदावसथ्य इत्यनुग्रहेण
वासूत्रं पठति तेषामतपुनराधानस्य दर्शपूर्णमासयोर्दोहतान्नेरावसथ्य स
द्भावात् स्वस्थाएवमावसथ्यमितिवचनादनाहिताग्निशाळाग्निः सुचो
भयविधोपिसामान्यशास्त्रेणोपात्तः तस्मात्शाळाग्निःनतुगार्हपत्यादि
ळाग्निरावसथ्योप्युच्यते। आवसथाधानंदारकाळइतिसूत्रयति। किंतु सर्वत्र
शास्त्रिसंव्यवहारार्थंक्रियतेस्वशास्त्रेचसंज्ञायतेतस्मादावसथ्य
शब्दप्रयोगोदृश्यते। नशाळाग्नेःसंज्ञेरितासंज्ञिनाज्ञायतीतिचेत्सि ॥५१॥
द्धसाध्ययोःसंज्ञाः।संज्ञीतुश्रौतआवसथ्यः।अतश्चैतत्पचनसंज्ञाविधाय ॥५२॥
पचनंप्रतिषेधतिप्राप्तिपूर्वकाश्चप्रतिषेधाभवंतीतिप्राप्तिश्चशाळाग्नि
पर्यायेणपाकस्यसाहचर्यात्। आवसथ्येपचनंनिषिद्धमानमर्थान्नस
हचरितेऽतेशेषंतुशाळाभवतियदितर्हितछोळाग्निविषयंस्यात्।अन्यथा
पंक्तावपिलिखनन्नेकपटमेतदनालिखितेइतरथैतस्मिन्पचनाने

र्थेस्वकीयेसतिगृह्यभाष्यकारोलौकिकेपचनमनुवदतेनहिउन्मुनः।लौ
किकेपचनेतेनिरीयकेदर्शनादितिवर्तयेत्।नहितेनिरीकेलौकिकेपचन
मस्तिअस्तिचतत्रानुपनिष्टोगार्हपत्येशाळाग्नेश्चोदनसमवेतयस्याहि
ताग्नेःतस्यशाळाग्न्यभावात्लौकिकेपचनेनतुसवैस्यकस्यचित्। एवंत
र्हिगृह्यसाध्यमाहिताग्निविषयमेतदितरथामंत्रलिखितंस्यात्।अतए
वभाष्यांतरेपिनलिखितंतत्रहिअन्याज्ञासकीलौकिकेनिःपचनार्थे
नित्यंचार्यंतु। कथंसर्वमनीषीनयाअलमतिमूढवादीकथंननिर्म
थ्यो।सघोमथितोग्निर्निर्मथइत्यादिःविकल्पःपूर्वेणतुल्यबलोवातु ॥ ७ ॥ सात
ल्यबलस्तुविधिनिषेधयोःश्रुतोदर्शनात्। तथाहियोवाअस्यायमनुष्या
सिरियादिनाशाळाग्निंश्रोत्रीयदनिकोविहितोयथेषोनमतीत्येतेनातदा
दुःसर्वमिष्यादिनानिंदोनलवंकर्तव्याइतिस्यतेनविकल्पंबोधयत्या
यंशास्त्रेणशाष्यकारस्यत्रेणाप्यतन्मूलोलौकिकेपचनस्तस्मिन्नोपासनीयंश्रा

लोदनीकमादधाति॥ अग्निं निर्मथ्य चेति तं त्रैपदिनत्वात् निर्मथस्तु शा॥
ग्नेरुत्पादन्यपरो वा। ब्रह्मौदनिक इति सञ्ज्ञायां उत्सृष्टे चेति ब्राह्मौदनिक
इति व्यवहारः प्रागग्निहवाद्यर्थं ब्रह्म होतुं ब्राह्मो ध्रापचीजो म
त्रैः सोमिकैर्ऋणीते ब्रह्मा एंतु दर्शपौर्णमासिके न। इष्ट्यर्थत्वान्नवरणस्य।
होत्रुसाहचर्यात्रेष्ट्यर्थत्वं। नहि होतुः किंचिदाधानेकर्तव्यमस्तीयदर्थं
वरणीस्यात्। नचब्रह्मौदनप्रायानार्थं वरणं। तस्यहिसंस्कारत्वात्। प्रायने
नहिसंस्कृतोहोताइष्टिरूपंकुर्यात्। सकृच्चवरणं सर्वप्रधानत्वात्स्वरूपतइ र्थं ॥५२॥
तिब्रह्मवरणं। ननुपाठादेवैतत्। प्रागग्निहवात्। एवंतर्हिप्रागग्नेर्हवणादुपस्मा
धायपर्युक्ष्यपरिस्तीर्याज्याद्दिसंस्कृत्याज्याहुतेः प्राग्वरणंनियमा
र्थमेवधस्तेआसिरादृग्निमभिजुहोतीत्यर्थेजुहोमीत्यग्नौसंस्कृतेहोमानादेशा
यावत्संस्कृतंहुत्वेहोमानादेशादितिसूत्रविदश्चतुर्गृहीतेनेतिके
चित्। अग्नेस्तिस्रेमनश्चिषेत्यादिषुसूत्रेषुचतुर्गृहीतंवग्रहणंविधेया

वरणस्यतस्मात्र २

अनुष्टुप्दर्वीमात्रंस्यादवदानंततोपिचाज्यायःस्रिष्टकृदाज्यंतुस्रुचतुरंजलसंमितं॥१॥ आसमात्रा भवेद्धो
मेतिहैनकारलक्षणं॥ भिन्नाभ्यंजलमग्रंवास्यस्रुवंचतुर्गृहीतंजुहोजनंतद्दिसर्वोसावः पात्रमेवच॥१॥
नीतरेषांपुनरुक्तानितत्परिहारनानत्वंकुर्यात्। यत्रुसहैवचजुहोतीत्यव
दानंतत्रग्रहणंस्रानुष्टानात्। जयाराष्ट्रभृतोदिग्रयंघासस्यामाहुतिर्वक्ष्यि
हवणंलिंगमनादेशेसकृत्ग्रहणस्य॥७॥ चतुःशरावंचतुरःशरावःपरिमाणे
अस्यनिर्वापस्येतिद्वितीयेयादिनासमासः। शरावेनरक्तेअन्तुहेसमर्थत्वे
ळीवर्दधर्मलिलोपलक्षितेप्रदेशेनिरूप्यमासोपलक्षितेउलूखळेहस्ताऽव
हतिअपूर्वत्वादग्निष्टपवित्रस्फ्योक्षणानिस्युस्तेक्रियेतुमन्नवंसर्वं न
मन्त्रि। ब्राह्मणभ्योवोजुष्टंनिर्वपामीत्येवं अवघातद्वारकमोलूखळादेः
प्रोक्षणीयदिस्पर्शनंत्ववदानस्यान्तर्द्धिंप्रमाणंउपकल्पनमात्रमुलूखळ
मुसळरूपस्यनानतुहेप्रयोगादिसंचयसंसर्गान्नतुब्रह्मणेभ्योजीव
नंदुलभिवोपहरेदितियागचोदनादि। किंतुदानमिदंनचंचब्राह्मणेदत्तो
नरक्षसागच्छब्राह्मणेभ्यएषवदीयते। नदेवतापितृस्वोद्दिश्यते। स्वय
मिवायागावेगृहमेधीयवदकर्मस्यात्। तदाइहहविर्निर्वपणमुपोद्घातगृह

मिधीयेत नविद्यते। श्रपणवोदनावदविः कुशाद्धानेचलुप्यते। निशायांनिशा
यहणमपरोहप्रस्तावाज्जीवत्तंडुलराहुः नुदनविशेषणं। सा
मानाधिकरण्यात्परिधानमितिनियमार्थं। घृतेनानुसृतेना घृतेनेत्यव
नंनस्यादेववाक्येविधानादित्यनुवृत्तेनेफलंमुख्यवत्तद्भाभ्यांनिः
पर्याप्तिंतंत्तरतउद्वासनोत्तरंवित्तंहि तेअपेइत्यादिनभवति। पत्रा
मन्याअन्यत्रेफलंपात्राआकृतिश्चनलोपंप्रयुज्यघसार्यप्रभृतंवह्व
घृतंप्रक्षिप्यास्तितःसमीपतःसविगोवक्ष्यमाणः। अ—ग्नेधेशहः प्रवरो ॥५३॥
ध्यायेव्याख्यातः। नयेसमूहपइत्यादेर्वृत्तत्वादनुपन्नः। कालान
स्यादस्मिन्वाकालवृणीतेः। प्रागग्निहोत्राहुतिवरणकालहव्यवहरणव्यु
ढ्वहनादिस्ववकालक्रियामधुर्यवकुर्यान्नसवे। पर्युपविशतीतिबहुव
चनमतंत्रंलाघवार्थंचात्रदर्शेतोब्रह्मादेतोर्गतोधुर्युपश्चादितिशेक्र
सन्नितपविशेद्वेदश्चत्रयः प्रादेशसमिताः। इध्मास्तुद्व्यंगुलःकार्यस्त्र्यंगुलंपरिधिस्तथा। स्मा
तेप्रादेशइध्मोवाद्व्यंगुलःपरिधिस्तथा॥

एषिंडानादापिंडानीतिबहुत्वंबहवोब्राह्मणायजेयंनितिवसर्पिषिक्तेप
रिक्षिप्यावसप्यततोदेशीतरंअपेसर्पसगोतिएषश्चादेववत्तंतेभ्योधे
नुतेभ्यःप्राशितोदनेभ्योधेनुवोदामीतिवाग्यंचेतस्पाचित्तेग्नेस्वश्चे
त्यचित्यश्चाग्निन्ययनंचेयंकृमइतिप्राप्तेदेवन्नीर्षसंचिताभरंतिसाभिधीय
तेस्तोमेभिफलवतीःअंकुरवतीर्नीपर्यस्यविवर्तयिवास्वाहास्वाहाकारांते
जुहोतिविधीयतेगायत्रीत्रिष्टुब्जगतीभिर्ब्राह्मणस्य। अबोध्यग्निरितित्रिष्टुभौराजन्यस्य
स्व स्वाहाकारांताभिरितिवर्तते। जनंगोपाइतिजगतीभिर्वैश्यस्यस्वाहेतिपूर्ववत्।
अनुहूसंवाशाळाग्नेश्चतस्रोब्रह्मोदनीकल्पेविगानार्थंक्रमप्राप्तीति
तिनिषिध्यतेनिमंथपक्षेतुमियानुवादएवाग्नेःसंस्कारातिशयापेक्षय
स्वल्पकालंबहूकालयोर्विकल्पोनतुल्यबलतासोमाधानेतुब्राह्मोदने
कस्यात्सादःस्यात्सोमेशप्यतेप्रधानोक्षसंगात्। युक्तंचैतत्सोमे

विकृतस्याधाने धिकारो द्रवति चांगप्रधानकालयोर्वैरोधेऽङ्ग-कालबाधः प्र
धानकालो बाध्यते नाङ्गस्योत्सर्गकालस्तत्रकाकथेति तस्मान्मूर्ख
परिकल्पितं छादयति ग्रहणकोयस्यराज्याइत्यपिपक्षो ब्रह्मत्वेस्वचेतो ब्रह्मो
दनस्यशानांतंकृत्वावसंतिश्चोभूतइत्यादिअर्थवादेयस्याराज्याइत्येक
रात्रौत्सर्गविधिन्यायेहेतथारात्रिरात्रादिअयोधामेवराज्यांजागरणमि
तिदर्शनोऽउत्सृष्टब्रह्मोदनिकस्यानियममाह। नास्याग्निंगृहादिसादिब्राह्म
णभाष्यकारोनास्याग्निमितिब्रह्मोदनिकमग्निंव्याख्यातेतेऽन्यतरद
नेनिषेधोयंकथंयेपुरुषार्थस्यस्मृतोनिषिद्धत्वात्तत्रान्यतरदनेप्रोक्षणा
दयश्चेन्न। नेनुकृत्वर्थंहोतव्यं। अजुहुदितिप्रतिषेधानेषेधानेषदोषो
गार्हपत्यस्यनिषेधात्। इदंतुनैमित्तिकंअग्निंश्चोग्निनाधास्यआमनेप
दाघजमानेनसंवसंतस्त्वःफाल्गुन्याःपौर्णमास्याःपौरस्त्येऽहनि

दीक्षिष्णियेवाहनिनाधानस्यमानेग्नीश्चोपवसेत्। एवंपौर्णमासीश्चोग्नी
धास्यमानइत्यनेनसिद्धेवुत्तरस्त्राधमुक्तंयदेतद्दर्शोत्तरामावास्यां। एत
च्चशाखांतरादिकर्तुरस्तान्नत्रेचआधास्यमानइतिसंबंधः। सप्तमीनिर्दे
शात्सवसनिसंबंधेनकर्तेतिद्वितीयस्यात्। इदमप्यनुघटतेस्तुवस्मुच्चयो
नक्षत्रस्यपौर्णमास्यमावास्याभ्यांसहमाभूदिति। श्वोग्नीनित्यनेनपुनरुक्त
त्वात्। अग्निमंथनकालेपौर्णमासेनक्षत्रंचकृत्तिकादिसंभवेत्तदोपवस्यदीक्षा
नस्याधिकारएतेनकृत्तिकादीनांश्रुत्याहुत्वारिणा। व्रतंब्रह्मचर्यंवस्यमेक
त्रयजमानेनसहेजागरणरात्रिवसंतिनित्यंजाग्रत्वासेवासयेतिवासाधि
करणेनासेकीलेवाकल्माषंकुरुं॥७॥शाल्वैस्त्रालवैरिधानेनश्रुतंकरण
विप्रत्यएवचनंवुस्याअरण्यांशाकलानांविधानेप्रतिपत्तेरनवगमान्न
तिपत्तौहिश्रुत्याक्षाविधिनलोपःस्यान्नमादिधनंशाल्कोथंयजमानायय
जमानस्यश्रोत्रेएवश्रुतिसदृष्टार्थंमहिविश्यंची। सघृतिग्रहोपुंस्का

॥५४॥

स्यर्थः प्रदानवतोनाशदोषेयथाहवंपुनरयंमंत्रस्यात्। सलीयवती। एतस्मा
देवमंत्रलिंगात्दार्शिकराठंमत्सरिसंचकान्तधानाना। मनधिकारस्तस्य
अद्वोयधस्याग्निहोत्रेणइदमहमन्तासस्यमुपैतिमनुष्यादेवमिति। प्रतिग्राहान्यो
यज्ञोन्तनक्षरातीतिह्यर्थएवप्रवासस्यापरायाभावात्। दक्षिणाग्नेररणीएवआ
रणीस्यातांदक्षिणाग्नेरवगमात्। तेएववयोगार्हपत्यस्यअरणीआहरतीत्या
दौद्विवचनातंपुनरेवयोजनाग्नेदक्षिणास्मिन्यदेशेदिर्लबिनवात्तस्याःप्रती
तेःसर्वत्रैवावाच्यपछतेदक्षिणाग्नेदक्षिणताग्नेरित्यर्थः॥ अरणीपत्नीपाणौकुरु ॥५५॥व
तेपत्नीचेतिचकारलोपागम्यतोपाणोहस्तेवाप्यतेयेनवाचौ। इतःस्यात्वङ्गुष्ठेहि ॥५५॥
निष्टप्तस्यस्रुवेनिपातात्कर्तुकरणेक्तावङ्गुळमितितत्पुरुषस्तुहिजाग्रतइति.
द्वितीयंपस्यासहाधिकारंदर्शयतुंउपयुषंउषःसमीपउपक्रमेअनसंतान्नपु
सकोछंदसीतिसमासातःउपशब्दःवैदूनांनिष्पतीयनावंनिषेधोदअ लाः
यंतेयोअरण्योउपरिआत्मोदनिकमग्निंसमारोपयतिअधिस्थापयतिननु
अरणीदहतेएवअनुगमयतिशीघ्रमनुगमिष्यामःनेतदस्तिदुःखभ

स्मगार्हपत्यायलक्षणकरोतितिवचनाल्लुक्षणस्थानेवानुगमयेतिग
म्यतेनचसंस्कारंसमारोपंअर्थभेदात्। अस्तिहेश्चसंस्कारोमरणीसंस्कृ पा
येतेसमारोपणेनचाग्निःएवंतर्हिअयंतेयोनिरितिमंत्रकरणंसमारोपणमग्नेः
यत्रब्रह्मराद्धवाच्योनाअग्निपितरस्यादिमंत्रवर्णादेवगम्यते। यथाक्रमिमा
सवाग्निंमहांतमात्मानमितिग्रयाग्निमेकवदयेनमितिपरमेश्चरंज्योतिरम
तंवैश्वानरंयोअग्निंतरग्निरित्याधानेहितेतसमारोपयति। अरण्योरध्यस्र
तीसर्थःयतेअग्नेमरीयातन्नस्तायेषारोहेयत्रस्पष्टमेवलौकिकंरूपंसमा
रोपणआशास्तेयत्तुज्वलनात्मकंरूपंयस्यसंधनशरिरंजगत्भोगार्थंअ
ग्नेस्तदधिदेवोयस्मिंश्चमंज्योतिरित्यादिपंचप्रभेदेयदग्निप्रायेणक्रोनोक्रूप
स्कृस्कृभजतेयस्मैहविर्निरूप्यतेयमेवसाग्निरिति। सएवाग्नीनादधीतव
संतइत्यादिदृष्टापवर्ग्यंधर्म्यंवेवस्यंतेनविधिनासकृतआहवनीयादि
संस्कारशरीरेधीयतेधीयतेनस्यादिदेवतावदग्निधानंदृष्टदेवेप्सो॥म क्रो
न्निद्रस्यादिरग्निर्वाअपराअग्नीअग्नीरपरार्द्धःसर्वःप्रजापतिराहव
ने ६;

नीयहृतश्च। जठरस्याग्नेरपि देवता वदक्षिधानं। योदेव्यानिमनुषाजनिष्यंतविश्वानि
विश्वनाजिगाति। इंद्रमित्रंवरुणमग्निमाहुरितिआधियस्योप्य
ग्निर्देवता वदक्षिधीपते उपप्रयंतइत्यादिके मंत्रैरंतकरणेत्रिगुणोप्यग्निर्देवतावद
ज्ञेयतेआकृतेप्रयुज इत्यादिदेवत्ये मंत्रैः किंबहूनोक्तेनअग्निर्विश्वरूपोक्तस्व
पविधायकेमंत्रैर्वा क्वचिदग्निरित्यादौअरंवाग्नेनिर्दहास्मत्परिष्ठुरसिअ
ग्निः सर्वदेवता इत्येवंसर्वरूपस्वरूपाभिधायकैर्मंत्रैः संधानकैः प्रवेधसइत्या
दिकैः अग्निः संस्क्रियते अनएवनौकिकमनुगम्यप्य अथवाधानेनअलौकि ॥५६॥
कमेवरूपंअग्नेलौकिकरूपाधानं संस्क्रियतेअन्यथागार्हपत्यकायांजवासवेला
यांसमारोप्यप्रयत्नेअग्नेस्तर्कंचलमानंअनुगम्यप्यलौकिकाग्निनासंमन्वा
नः। इवेशेषुतरूपंरूपमग्नेराधीयतेलौकिकेरूपेतुहोमाद्यधिकरणेदोअग्नि
होत्रादिकार्यानिवृत्तिरतःपुनरवतार्यउपावरोहंतिसायमग्निहोत्रादिप्रवर्त्तते।
अनेकरूपत्वादग्नेस्त्रिरूपेणयज्ञागमानामुपेतः। उद्धस्तस्मुस्सार्यगा

र्हपत्यार्थंलक्षणंकरोति। उद्धननावोक्षणं आसुदर्वमपरेपरिश्रिष्टश्रद्धानाद
क्षितःपुरस्तादक्षिणाग्नेर्वितृतीयमात्रेगार्हपत्यस्यादक्षिणेस्तादधश्चर्ची। वितृ
तीयमात्रइत्यग्नेयादिहविषीयादिर्दीयजमानमात्रीभविष्यतितस्याःतृतीयमा
त्रंसामर्थ्यादक्षिणाग्निलक्षणस्यावेधिवेदनसचितंमध्यमाहुतादितिस्रोविष्यस्य
गार्हपत्यलक्षणस्थानेब्रह्मौदनीकलक्षणी। अपराहुतीनांतुचतुर्विरासांप्र
क्रमेणाधेयइत्यस्यतृतीयमात्रंअसंचितेवानेदीयसीतिवचनादार्द्धिकाए
ववितृतीयमात्रेगम्यते। कौसिद्धोजिन्यायेनसंचितेचैवंतसादृष्टिकेक्षेत्रेआ
धानस्यविधानात्। संवत्सरेपिहवीष्यतश्चप्रतिनाग्निषुमध्यमवरोप्राची
नेषुसभारस्थेषुविलुप्तेषुयघनुगच्छेत्पुनरन्धेनप्रोक्षेतवसंभारेषुगा
र्हपत्योप्यनुगमनःसंभारादिपुनःआधानवन्मंत्रिलाप्रोक्षेत्यआचतुर्थाद्
ष्टिरूपवर्गांतवसनदानांनलोधानस्यनतुःदृष्टिकेविधानेष्टौ। नाधानस्य

आधानंविनेधानंचतुरैष्टिकं

तं क्रमेणैवेधानवक्ष्यति। तत्र प्रथमेधिष्ण्यरतिर्यस्येनविधानेनप्रणयनंतस्मा
नुगतस्यनुनस्तेनैवप्रणयनस्योत्तरवेदीकादेरिवगार्हपत्यलक्षणस्यैवदीय
मानिकटेसमंगार्हपत्यलक्षणस्यप्रत्यक्पुरस्ता न्नेइत्यर्थः। आहवनीयार्थंल
क्षणंकरोतिलक्षणानुपूर्व्याजात्वत्तिकमायं संभारमेवहरणाद्यानामंसंभा
रंसंभारौषधिसंत्रा उत्सगुरन्मधुमाऽअनुपदाश्वकोइतिजलायहो
रूपंविशेषणंस्वभावंतंस्तंतेदेवायःईषयन्नाअनाधृष्यकवपायाचक्रि
यासाम्नामंत्रौप्यनुवर्त्तते। तूष्णीयहणंयद्दोदेवोदीघानिधायक्रियासाम
र्थ्यात्। चंद्रमस्तीतिमंत्रसमकालंप्रा। नंदेमग्रेविवेशानिपन्नमदंअदृ
हथोः। अथोयद्दृष्यन्निवपतिलक्षणंपश्चात्उदेघ्नेआनुविरूपंखो
तखातमदं। तूष्णीपुष्करपलाशंग्रहणमुत्तरेआदिवर्त्तनीयंनिरोक्षत्यो या
मंत्राम्नालेनोक्षीभवस्या। ताहिपारुशारवमविरुद्धमनुमन्यते। तैत्तिरि
यके। कानस्येत्यानामधिमंत्राम्नानं। तान्निवृत्तौतूष्णीक्रियापिशाखांतरंसत्रं

संवःस्रजामिहृदयासंस्कृतिंसंघतेनतोऽर्यतेऽरसस्यानुरूपंतेऽर्याय
नो। अंतश्चरतिरोचनाऽस्यप्राणादपानती। व्यख्यन्महिषोदिवं। आजानेयःकुलीनकःपुरस्ता
दितिगार्हपत्यात्तरदेशेक्षिप्रार्थं॥७॥ गार्हपत्यलक्षणंरज्वर्थंमुंजादिरज्जुनिर्माणेक्षिप्रंभवति
नेषुचसूक्ष्मोवाअथवाअवलुप्यतेवशीयंतेतेमुंजावलोपाअन्यद्गोमय
चूर्णादियत्रक्षिप्रमग्निरक्षिप्यतेवृषणौस्थ। तत्रेतिक्षिप्राग्निपरामर्षः। अ
प्रतिनाग्नेप्रांचौ। तयोरुदक्तूलौप्रजननंनिश्चळरतिप्रपद्येमूलंमूलतो
मूलेनाद्यपक्षसेरधिकारणउपासंस्थानादेवंचात्रभागेमूलेनःप्रजननंस्थि
तंमूलेनेत्यनूपं। तदयुक्तमितिवर्त्ततीयार्थस्यकर्मभूतायाउत्तरारणेविशेष
णंतोमूलंप्रधानं। चतुहोतृन्चित्तिभिर्मनोधीन्महोहविरंतश्चतुहोतृन्
वाचयति। ऊर्वंतंप्रयुक्तमितिसूत्रार्थः। अग्निनःउपांशुसामगायेतिवर्त्तनीयंप्रतीकंतौनगात्रश्चप्रजापतेः

धानतिप्रयोगस्यान्यर्थत्वात्। गार्हपत्येऽग्निं। अनिर्देशेऽपिगार्हपत्येऽग्निनाद्धीत
तिवदुवचनादृष्टीनांचैतदगत्वंचोद्धानेसोमवत्सनेनिधायतदनेध्वर्य
वेदानाधिनात्तदंतरेष्टपवमानेकर्मातछद्रप्रतिलोमघटस्थालीवोकरोति
तिवदेवंचेष्टिसिन्नआहवनीयेषट्बस्क्रियतेतोपितुसवेतनश्चयाग्नि
ष्टपवमानेदक्षुगस्याधनीकेमथनप्रणयनंचगोमयानिदारूणिवाग्निप्रण
यनानियेष्वग्निःप्रणीयते॥७५॥यावाजिनाअस्मिन्मंत्रयतेआमंत्रयतस्यर्थो
मंत्रवर्णात्। यदृक्षदयजमानस्यासभवादधिकरणंकर्मस्पृजपतेरवति
एतेअक्षुगाघोषंकल्पनालोकसिद्धत्वात्तथाहिराजःकर्णकथयतीति
तिकथनाधिकरणंकरणइतिसंभारशेषःसंभारशेषस्यापयमनीत्येतत्
कार्यकरणत्वा। नत्वर्थभेदःयथौदुंबरेषुस्रुक्स्रुवेषुविनियोगात्।
स्रुक्लेवाल्याश्चयूपत्वमितिलौकिकेपि। देवदत्तछत्रंकरोतिसोमदत्तःछत्र

वंशलाभिः

व्या

कार्यदेवदत्तंकल्पयतीतिभवतिसमानाधिकरणंराहुदृष्यस्येकविषयत्वात्
करोतिरेवमादौविनियोगमात्रेवर्त्ततेयत्रतुकारातरेणकरणंतत्रकार्यकर
णंप्रेषनिर्देशंयतिःयथादर्भाणांवरंकरोत्यवस्तिष्यन्दादौहिन्योचत
थालेपोप्यष्टकाष्टस्यमट्टंकुरुअस्यामदोघटमनेनवीरणेनकटमितिवा
वंचोपयमनीषुसंभारशेषसद्भावःसमानाधिकरणवत्सुकांजुहुहिकृणो
ग्निवत्अग्नीधायपदोयेतिशाखांतरादृतयुक्तोअस्यांतुशाखायांतदिमं
वाधायाधेमनथामुमिसंधम्यमानप्रणयनयोर्दक्षिणाग्न्याधानेनव्यवायो
नपद्यतेमंथतिविदळेयस्यदक्षिणमुखस्यवहितेधारयतिदक्षिणमुखमंथ
नंगार्हपत्यवत्। नलोहस्यास्तीवात्। छंदसिदृष्टंः।अत्रगार्हपत्यवद्यथा
र्थंदक्षिणाग्नेरपिपश्चन्नेयोगात्यथाहिपूर्वंचाग्निंपरंचेत्यत्रोक्तंपूर्वमग्निम
परोचेतिभूरित्यस्यचोबोधकंउपस्तृणतइत्यस्योरुमितिबोधकंशेष
स्तुभवत्येवंप्रतिशेषात्। यदाविगार्हपत्यादेतिपक्षस्तदाप्येवमानेतयि

धानात्। हेत्वर्थं नेछन्ति। तेषामपि छन्दस्यार्हपत्येनैवसंबोधोनदक्षिणाग्नेरिति
शयः। अर्थानतिदेशश्चमंथनाविधानमप्यनतिदेशात्तस्यादितिरिप्यते। वाम
देव्येऽनुस्रुतीत्यत्रकर्तृसमिधः इवेल्लाअग्नीनादधीतेतित्रयाणांप्रकर
णइत्मुकापनुस्थंवाश्वनात्रा विहान्नवरंददामिवनप्रतिरोधात्सावात्।
अग्निप्रणयनाइत्मुकानिअश्वप्रथमाअश्वपूर्वारथं-वर्त्मवावर्तयतिंत्रि समप्तिः
परिवर्त्तनाविहारेयत्तुल्लेउक्तंसमयाद्यूपथमंत्रोहिरण्यंतूपनिअव
स्थाप्यअग्निप्रणयनानिहिरण्येऽधुर्युः।अवरुवस्तिष्टतिस्कन्नंकास्तस्मा ॥६०॥
द्यजमानेहेतुकर्तारौचितेनवरदानवस्थापनेचसमानकर्तृकयोःपूर्वका
लेतिसिद्धं।वरदानब्रह्मोद्गात्रध्वर्यग्नीध्रेभ्यः आहवनीयंप्रणयनेव्याप्त
त्वात्। उत्तरेणलक्षणं। समयाधस्थानं। आहवनीयलक्षणंवा।सविज्ञानात्।
आक्रमणमथारोहणं। अपर्यावर्त्तनं। परिक्रमणंपरिसमिध्येनलंघनंवाक्
समाप्तिः। प्रेषयतीयाश्चप्रयङ्मुखंकृत्वेत्यर्थः। प्रतिलभ्योग्निंप्रतिगृह्यवी

उपस्तीर्यकुक्षप्रमाणंस्रुवंनियम्यधारयित्वाजानुप्रमाणमुत्क्रम्यहीयात्तूष्णी
यछेत्कर्णौतावत्नाकृत्वःकर्णौदृष्ट्वमतिक्रम्यनोधछेत्नाभुवःस्वधास्था
यंकर्णश्चयथार्थंतूष्णार्थंचेदिमंत्राणांसमुच्चयस्तावद्भिरेदात्। पुरस्तादिति
दक्षिणोत्तरयोर्निर्दिश्यध्रुवंप्रयङ्मुखंस्रुवंतूपश्रावंस्थितस्यायोग्यत्वात्। पु
र्वंइतिप्रतिष्ठितोमाभूत्तहिंनोपुरस्तात्रेयंप्रतिसमिधेचेत्। अथोत्त्व
यहणंमनर्थकंतिष्ठन्नेवोत्तैःकथयेत्। प्रातस्तिष्ठन्निति वत्। अथोनोत्त्वलक्ष
णंप्रत्यकुटिळंजिह्मनासंहतिवत्। नैवंव्रतःकरणमत्राकुटिळंदृष्टा
तोयज्ञोयंहियेनोस्पर्धंसपत्नैःसपत्नक्षयणाःप्रकाराप्रकाराघाति
वंकृतोभेदः। विहारेग्निषुसौम्येधिकमधिकरणेचेतूनिरुच्यंतकोदोषः॥
स्तोकमन्तिस्तामप्यंसुवंचापरिवर्त्तयेत्परिस्त्रामयेत्। यद्वावधत्वेकेणवि
परिक्रमयेदितिगम्यते। संस्रुष्यमाणयोर्विहारस्थयोस्रुवंनस्त्वा

यैव——ति।उभयार्थंसत्।यजमानोनुपतिष्ठतेतिधत्ते।तदाह।सम्राडिसा
दि।अग्नीनुपरिसमूहति।परिमृजति।दर्भैःसम्हन्यादभैःकुर्याद्दर्भै
रित्कालीतिपरिमार्जनेचसम्हतिपक्षुएपरिस्तरणेप्यंसाहचर्यात्स्या
दग्नेर्धस्वेतिमंत्रैःस्यान्नमंस्तोमइतिपरिसम्हनरा।दिमंस्तोमंसवा
मानाग्राहयान्नग्नघ्नते।परिस्तृणातिपूर्वमग्नयेचेतिपरिस्तरणमि
त्यादौदक्षिणग्राव्ज्ञेनिर्वपादिनिवृत्यर्थंस्यादाज्यग्राह्यस्यसंस्कारंच
नत्वा।दर्शवदविधर्वाजातिवचनपक्षेउभयथापिपक्षेभ्यःपयइत्यादिदुर्भा
एवंरूपंतत्स्यान्नस्याज्यार्थानाज्यसाध्यानिप्रयोजनानि।निर्वपविधा
णादिकेचिद्धर्मभाजमिछंतःपयमनादिदर्शनात्कुर्वंतीतिप्राप्तकु
रुचनाग्रामीमधिआज्यकाघनान्याक्काएवजातिवचनत्वादाज्य
स्यति।येअग्नयःसमस्वाहेत्यनुनयंति।आदधातिसन्नियोगशि

व्युत्पत्

स्वान्नेस्वन्येसर्वंवैवगनस्पत्यंसंबंधनंसघातेअग्नेजुहोतिसत्तर
कृत्यानुसरणंकुर्तिमितिहितीयांतत्वात्यअग्नयोत्रेलोक्याग्नयोविप्रकृष्टे
पराचीनयाकुर्यानीयंतेइविणादीनातोपनीयंतइत्यनिविपरणंयनीया
थवानीनाइविणादिवस्तुचस्यविपरणंयनंविपर्यायइविणप्रदोदत्तंय
स्याःसातथोक्तंअध्वर्यवेदृष्टिकरणंमंत्रोयेवाग्विस्मेश्रियापाठे
नचाअध्वर्यूनमध्वर्यूलिंगात्दुर्बलंनसदृतिसूत्रकारस्तुलेयार्थस
मिधिमंत्रार्थवादेनाकचित्सूचयतिहविःकृदेहीत्येवंविधंदेवतावा
एतन्नरवेघृरिस्येवंवरंचाणेकाअन्यालुप्तंइंद्रंहिदीयतेइतिवाचादीय
तेवाचाप्रदीयतेइतिमनुःप्रतिग्रहमेतदनपाकृतंस्यवाङ्मात्रेणदीय
थःस्यान्निवृत्तेःसत्यनथाविद्यजमानोवरंददातीति।ददातिप्रयोगात्प्रत्य
क्षेभ्यःसंप्रदानेभ्योवाचादनमविस्वीकृतंपरहस्तगतंतुयत्रनिक्षेपस्या

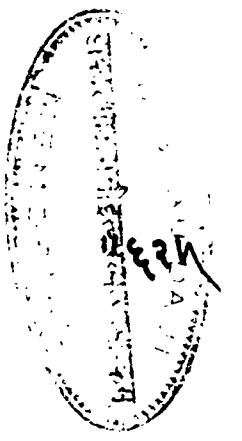

तू। यंतु परोक्षेभ्यः संप्रदानेभ्यः संकल्प्यते। सप्रतिग्रातस्य विषयः। इदंतेभ्यो
धेनुं ददाति तिष्ठद्गवितस्मैवधेन्वादीनस्यस्विकरणीसंप्रदानं। अविभक्त
मध्यगतधनवस्यात्तस्मादपाकृतमपिवाददातिभवति। प्रत्यक्षपात्रेभ्यः॥७॥
दार्शपौर्णमासिकंविधानमिष्टीनामित्यतिदेशःस्त्रीनिर्वपणादिप्राकृतलिंगा
त्। पंचकपालान्यपिप्रयाजेष्विष्यादिपुरोडाशानेषुधनेषुकपालादिउप
विधेर्दर्शना। स्वविधानप्रकृतावस्त्वाश्रधर्माकाक्षत्वसिध्यर्थमीष्टी
नांचघृतइतिसादृश्यादाशपौर्णमासिकमेवासीधर्मज्ञातेषुकर्मितिमत्वा
सूत्रकृतोक्तंदर्शपौर्णमासिकंविधानमिष्टीनामिति। यथावत्यर्थंदर्शार्थाच्च
त्रास्ता - - - सर्वकर्मनित्येनदान्याप्यंकर्मेपांस्थितिसूत्रेणतत्रान्नैवंक
व्यमेतत्स्यादर्शपौर्णमासश्रौतस्वकरणेव्याख्यातौ। तयोर्भवविधानसूत्रेण
रमसिद्धादयजमानपत्न्यधिकृत्यदर्शपूर्णमासाभ्यांस्वर्गकामोयजेतेतिमंत्रेण
देवतानामाग्नेयवत्॥ हिदेवतानामग्नीषोमीयवत्। बहुदेवतानामक्षरव

र्णमास्या। यथा मरुतो घर्मरत्या दग्नेश्चमारुतमाग्नेयवदेवं चतुरस्रस्था
दक्षेश्च देवमग्नीषोमीयवद्दक्षेश्वरे ऽओषधी देवयज्ञेऽग्नवत्। यद्वा पृथिवी
स्थानदेवतानामाग्नेयवदोषधादीनां अंतरिक्षस्थानघस्थानानामैडवद्
ष्टवद्यथासंख्यं। अथसौर्यश्चरायदिर्दर्शपूर्णमासाग्नेयवद्विधानं। ततश्चो
क्तेऽल्पत्वेऽपि। यदि दर्शाग्नेयवत्तदा दृवेघ्नवदिकरणं। यदैवविधेष्वि
ष्टेषु दर्शपौर्णमासाग्नेयवत्स्यात्तदा घोरोऽयंस्यात्। सान्ना
य्यधर्मत्वाद्देवतोश्रयणाभिप्रायेणवापौर्णमासाश्रयणादभिक्षरणविष
नेनेवाभिप्रायेणनवैश्वदेवयरणप्रघासपर्वणोःदृवेघ्नवदिकरणं। परो
क्षवचनं। यद्वामावास्यायामितिकालवचनंनामधेयमितिविकल्पश्चैतत्रै
वावसरेऽ॰ग्निष्वामःप्रवक्ष्यामःविकल्पश्चोहबाधतंत्रहव्यप्रयुक्तिप्र
संगलक्षणास्त्वत्रऽहेयधीतीयाज्यस्थालीस्कंदेचोपभृतोनंतरे
नि प्रभृतिसंस्कारविषयस्तथापदोहवचनोहालिंगोह

स्विष्टिकल्पेऽदाहरिष्यंति। तत्र विषयः। बाधस्त्वनेकप्रकारः। यथा नि
रूप्यायेयमष्टाकपालेऽग्नेय्यामिहोत्रं हवणीयस्थेऽग्नावादधीतेत्यादि दृष्टिफलत्वाद्दा
र्यस्यप्रसक्तस्यनिष्टनरुतावाज्यभागावित्यादिषु प्रातिपदिकानिवापणीयादिव
त्वेसमुच्चयास्तत्रचदेशकालफलाविधानकर्तृकेतत्रवक्ष्यतीतद्वि
दुःआवृत्तिंचापरतंत्रेष्वन्येषुचप्रसंगंवक्ष्यति। प्रायाजकत्वमप्रयोज
कत्वंचैदर्शयिष्यति। देवताउपलक्षणार्थाः। शनैःशनैरितिविशेषणमुपलक्ष
णस्यादेवतावाचकःशब्दोनावाक्यस्थस्तद्धितांतस्तावान्नातद्धित ॥६४॥
नमुपाचष्टेविकारितः। शनैरक्षरपास्यमुच्चेत्रराकुलेनचेतसानद्धि
नादजविकारंविभव्यघृतिस्तेलक्षयितव्योयहीतव्यआत्मव्यापार
स्तूपलक्षणस्यशनैःसम्यगक्षरेष्वक्षीनत्रकीर्तिनीतिद्वनंतात
द्धितः। अन्येविविचयेरनीकारांताश्चकारांताश्चनुथः। एवंसमासाऽप

॥६४॥

कृत्यलक्षणआग्नावैष्णवमित्रावरुणाभ्यामित्यादिवैश्वानरोदेववैश्वा
नरमितितद्धितोयुक्तप्रायान्नवायेऽएतद्धितादुस्तिवाक्येकेवलोपादा
नाघाज्यानुवाक्ययोरग्निराहुतीनिपातभागेवस्तौर्ववारुणार्यमादा
यहूतीतरथाप्रसंगःस्यात्। अपोनश्चीयस्यकोऽस्यचमाकरणेऽपल
क्षणेऽन्नंचा मैत्रायणिनाचार्येणादंध्यादयोहहन्तीतिशिष्टास्याका
सिद्धिरितिचाकेचिल्पथाम्नातमित्रत्वानुवर्त्तयतिपूर्वसूत्रलाभेनविश्वे
भ्योदेवेभ्योनुब्रूहीतिसिद्धेविश्वेषांदेवानामहंदेवयज्यायैतिसमाम्ना
तंअधरेणयथाम्नातयहणानुवृत्तिरेव। अपोनप्रेतुब्रूहीतिमन्त्रतोअ
पोनश्चपांनप्रभ्यामितिसूत्रेनारायणेनस्याजिनोवाधेयोसितन्नपा
देवयथाम्नातमितिसिद्धेनयतुरुष्णुविधिछंदसीतिद्धितार्थेसमासस्य
मोवैश्वदेवंचरुमितिओषधीभ्योवेहतमितिदीर्घईकारेविभक्तिपुविशेषः

येत्यस्याप्येयं। विशेषणमारंभनीयापरिभाषार्थंवाआधानस्यैतेनचनाधानेप्रारंभनीय

धिस्तुकंआलभणभाष्यकारेणापवामानादीनिहवींष्यग्न्यर्थानिलिंगप्रक
रणाभ्यांइतितस्मादजस्रायेअन्नयःस्कःस्कारार्थित्वात्हारीतभाष्यस्व
ग्न्या ताचोक्तंअग्न्याधेयस्यपशुबंधवमानादिष्ट्यभिप्रायमित्यक्रम्यतावि
ग्न्यनिष्पत्तारस्यादिउपांशुदेवताभिधानानियासांउपांशुदेवता।अ
ग्न्याधेयंत्रिहविरारंभणीयास्यात्।उपांशुदेवतार्थंचवाग्न्याधेयं
विशेषणमारंभणीयायोनिरूप्यतेयमष्टकपालेअन्यकेचिदुः ॥६६॥
अग्न्यर्थानिहवींष्यग्नेवैवस्थिष्टमितिलिंगप्रकरणाभ्यांआधानाग्नि
कानीत्यपरेसूत्रकारस्यआधानागानितिकल्पतेक्षौमेवसानाअ
ग्निमादधीयातामितिब्रह्मौदनादिदृष्टिपर्यंतंसौमेवसानस्यो राधानंसूत्र
यतोप्यनिषेधेनचसूत्र्यतेआधानागानिहवींष्यभिप्रेतानिनिरूप्य
यहणादग्नेहोत्रहवणवद्भावेपिनिर्वापस्मरणाभावेनमुख्यस्येतिवच
नात्। ब्रह्मौदनंपचतिवासागत्र्याधानार्थत्वान्नरणस्यथासोमेदिक्षु

आनर्थक्य

श्रालभेदृतत्वाद्दर्शपौर्णमासिकवरणीसोमेनिर्वपतीतिएवमत्रापिउप
वसथस्तुआधानिकएवदृष्टिनोसघःकाळत्वादनागतुविदृस्यादिआ
ग्नेयंयुपसाघायेहव्यरक्षस्येतिपर्यंतं।ननुदर्शपौर्णमासोआग्न्याधेयि
कीष्टिस्तुतेषाग्नेषुनिहितोअग्न्याधेयिकोपिनस्मृतेषुस्मरितिनानव
स्तुप्रसंगात्। आरभणीयानुसूत्रेणेवनिर्दिष्टाआमनंत्र्यीचोदनायेष्टिनांस
त्नमीतुयाग्न्याधेयंत्रहविरितिसायस्यचभावेनेतिनचधिकरणेवैमधादे
यस्तुकाम्यत्वान्नातिदिश्यते।अथघ्रणीमुत्सृज्यनिर्वपतिहवींषिये।अग्न्या
धेयंवाघ्रास्तोक्षमतेचहिरेवढसंस्कारस्याग्निसंस्कार्यत्वंसाग्निसंस्कार्यतेप
दिब्रह्मौदनादौकःकेतोक्तत्वादग्न्याग्निसंभवेअथसंस्कृतमुत्सृज्यतेतस्य
णत्वीरहाभवेत्अन्यघ्रणीवचनात्संस्कृतोपिहिलोकेकःश्रद्दस्यद्विजसं
स्कारेद्विजत्वंनाभिधीयतेकिंपूपंजोषयित्वान्योपसंस्कृतंतुल्यार्थंपि
पायत्रिष्टिभिर्यैःसमुत्सृजेत्।अथघ्रणीसंस्काराद्दृष्टयस्तोःसमाश्रिताःअ

न्यायो नापि वचनेन चरुशकलौ तरेच्छिनैं आधानेग्निग्रणयनमग्नगमनप्रतिष्ठाचि
न्निरूप्यतिनिर्वापमग्निहोत्रहवणप्रभावेदिदर्शयति। ततश्चपात्रीतेनेनु सू
त्रेण नानाबीजनिर्वापदर्शनान्नानाबीजपात्रीतेससाध्यतेऽग्निहोत्रहव
ण्यविधानादिहतुनस्यादभावोऽग्निहोत्राभावान्नचयोक्षणीभिश्रयु
ज्यतेभ्यनिर्मृष्टायोमासिचेतिपरयुक्ताधारत्वाच्चासौएवंचाग्निष्टोमतु
षोपवपनंचनकेनचिदसंसादितेनक्रियतेनहितुषोपवपनेनकपालेऽ
नुज्यतेननुनकपालेतुषोपवपननिरूप्यहविर्गुणलोपेचमुख्यस्येति सम्प्रदा
दर्शितत्वात्। अग्नेर्मन्थनादिआहव[illegible]नियाद्वौ भावन्यायेन
तस्मिन्जुहोतीतिकर्मणियथाअत[illegible]आहवनीयेजुहोतीतिहो
मातिदेशतोऽत्रस्थः। किंतुद्वितीयया पात्र[illegible]एम्यतेआहवनीयेजुहोति
होमसंस्कारार्थंचोत्तरस्मिन्माधा[illegible]नमात्रसंस्थस्यतथा
चोदनोच्चारेणैवाहवनीय[illegible]मित्यधिकारादवसंथ्यं

यानंतर्यात्। सर्वमामंत्रणाधिदेवनेनिषसाद्येदंनअतइतिजुहो
त्यर्थादाज्यंस्थालीतिदीव्यतिविचिनुयादर्थनिधायेतितदाहतात्कृता
द्विचित्तेनिरुताद्यंचेनयायत्रहोयादित्यर्थासस्येदंतत्वंहरणादि।
एवविदःस्थानामंत्रयेत। यथोक्तमार्षाः किंतावदाक्षणेनप्रघाद्येत
तत्सूत्रंप्राकप्रोक्षणादिसंस्कारादवधेः। सुहेष्टदर्शपौर्णमासविधा
नप्रसिद्ध्यासुहेष्टइति। किंयावतासुहेष्टिरितिवचनेनसंस्थालक्ष्यु
तएवाउच्यते। केषांचित्सूत्रकाराणांसंस्थायामिष्येवतद्विधेःकृतिमती।
तन्निरासायसुहेष्टइत्यंकृतंसुकृतंचैतद्दृष्टीनांपरस्परानकारणा। घरिवा३
नचपत्नीसंयाजेतेत्यादिवचनमग्निदीक्षणीयादिवत्पुरोवधेःसंस्थाव
चनाभावात्। अतद्विधेःकसंस्थातत्पशुवत्तच्चरणप्रघासादिषु। अनग्नेर
हियस्यदेवतापरिग्रहार्थमन्वाधानंतस्यवैश्वदेवीष्टेःपुनःकार्यनिसोमा

र्धानाधानात्दीक्षणीयादिछिनामावास्यांवैश्वदेवस्यप्रसज्येत् अंगागो
छेत्तावात्रतं तुयजमानेनहीतंनपुनर्गृह्यतेपिष्टपेषणमन्योधर्मवत्
अत्रापिबालाःसस्छोवचनंदृष्टार्थंवाहयंति अतएवबालाः।येनेष्टिस
स्छोवचनमग्नयेपवमानायेतिवत्तेनावसिस्छितायाइष्टेनाग्नेःसंयुज्यते।स
मापनात्नापिताग्नयंतनसंस्छितायामितिकालविधानपरत्वात्संतिष्ठत
इत्यत्रस्छेपुनरूर्क्तुंतात्पर्यंअपिचअतिरात्रेसस्छाप्यसान्नायेनयुज्
तेसान्नाय्यंसस्छाप्यायणेसंस्छितेपौर्णमास्येनयजेतइत्यादेकावार्त्तासं ॥६८॥
स्छावचनंअंतरेणापिकर्मापवर्गेविसृज्यतएवाहवनीयःसत्यपिसंस्छा
वचनेअंगभूतेषुइष्टिषुसोमेषुनाविसृज्यतेनकारणंसंस्छावचनम
ग्निविसर्जनस्यनअनेकाग्नीष्टिकाअप्येवप्रणीतेष्टीनांक्षिप्रंराय
तंनिषेधसिद्धादाधानमग्नेःन्यायतस्तत्कर्मबोधतेप्रयोजनमपिते
तन्निषेधपरं॥७॥संस्छितायामग्नयेपवमानसंस्छितायाग्नाग्नयामितिका

लनियमःपवमाननिर्वापस्यायंपवस्थादिपावमानेहविरस्छिद्येतस्यात्तदा
संस्छितायामितिकालविधानमनर्थकंस्यात्।सूत्रपाठक्रमेणैवसंस्छेष्टिः संतिष्ठ
तेअग्नयेपवमानायेत्यपवस्थादिलक्ष्यतेति।तत्रसंधःकालइत्यनेनवचने
नाधानिकेकृविधानसामर्थ्यादुपवस्थाधानप्रतीतेः।तस्मात्संस्छितायामिति
नपुनरूर्क्मेसोमाधानेसंधःकालतयामन्त्रेध्यर्थंनचसोमाधानविषयस
वत्सरेदर्शेतिविशेषविधानात्सोमाधानेपाठक्रमात्संधआधानेहविःस्या
दानेष्याधानमध्येविधानादितरथासंवत्सरेतथाग्नेयीअपिस्यात्तस्मादसो
माधानपक्षेपिसंधःकालतासिद्धाः।नात्रब्रह्मवरणंनात्रमध्येविधानादुर्क्
हिदार्शपौर्णमासिकवरणंसोमेनिवर्त्ततेइति।अन्वाधानादिसिद्धदक्षिणाग्नां
विकारेणचिदचेनप्रणीतमुछाघान्यमाहवनीयंप्रणयंतिनेहब्रह्मायंवर्णय
तः।आग्नेयीष्टेतमाधानमितिगार्ग्यतिक्रुःपरिहारस्तथापितच्छाखा।यद्याधानं
नित्यंनं।किमर्थंनिपवमानादीनि।अन्यर्थानीतिचेन्ब्रूयात्कथमाहवनीयस्य

ष्टिकस्या पिनेष्टिसिःसिद्धताअस्ति हीसाध्यायोपदिश्यते आहवनीयस्तुसिद्धः
साध्यते विधिरतोवा सिद्धउछादितेनकेवलंयाकुशःफलाभावोयावतावीरह
यापिति। नचपौर्णमासिकेप्रणयनमाधानेष्टिषुश्रुत्यादिभिरन्यर्थतयाश्रूयते।
आहवनीयंजुहोतीतिवत्। अथातिदेशतःप्राप्तस्यान्यर्थताहोमादेरास्यमन्त्र
योतेनैवउक्तातेः। यहिहोमाक्षिप्तंतत्रबाधात्। लक्षविनियुक्तिवाकस्यचिद
स्तिअपिचाहवनीयेजुहोतीत्याधानिकमेवेदंवाक्यंउपाध्यायेस्थाप्यगम्य
आतिदेशिकपक्षेपितदर्थद्वामेस्यात्। तस्माज्जोदग्धुवसानदानादनुगतो
प्यग्न्याधानिकविधानेनमन्त्रेणप्रणयेनयथार्थोनात्रसंतिष्ठतएकहोना
पक्षेतरमवक्ष्यति। नसंस्थितायामिति। कस्मात्संस्थालक्ष्यतेकालपरोदस्य
स्यातस्मिंसंस्थानचनास्तितानसंस्थाप्यादिति। अग्नयेशुचयेचका
रःसौत्रोनसुब्रह्मण्यकालेप्रयोक्तव्यःस्वातिमानग्निरितिपावकस्यत्रिरात्रा
नमत्र। नूनंयोहविष्मोद्विरात्रानेइत्यादिश्रुचिनापावकसमानबर्हिषि

तिपवमानापेक्षंसर्वयोरग्निपवमानत्वंपावकस्यानपेक्षणाविषयेणसहिय
नवहिविषयेसहियाविकल्पतेअनुत्पत्तेरनुत्पत्तेरतस्मात्सोयतेएकाहिकेपुनर्व
रूणप्रघासिकोवदक्षिणातिनवासमनेतरस्तातएवंचतेत्रमध्येपशायश्चित्ते
ष्टेपतितायांनदर्शपूर्णमासिसंस्थायां। विष्णवेचशिपिविष्टायचकारुरुः
आदित्यश्चरुः। कांस्येब्रह्मवर्चस्कामस्येतिवत्कामप्योदानियरहिएपा
धानेवास्यानेतदस्ति। आनियतप्रसंगात्। उखाप्रयोजनावान्नेत्यंपुनःअ
न्यर्थत्वान्नआधानीयाद्वाहुति। ब्रह्मणेतिपशुकामेहतिवत्तेते। अग्नीषोमी
यहोतीयमितिपशुकामापेक्षाहुतीयत्वं। इतरथाचतुर्थमितिस्यात्। अन्ये
तुहितीयग्रहणाद्विहविःकामादिनिष्टिमन्यंते। आवपनश्रुतो। वज्रोव्रीहिर
यश्चतमितिपावसाधनं। अमेक्षणेअविघमानमक्षणो। एवंचअवदा
नकालेविनमेक्षणोनावघातअतएवआरण्यांमेक्षणंवक्ष्यते। तत्रापि या
नश्रपणीमाद्यात्ब्रह्मत्वागयजमानभागाभ्यामविघातहरणएवस्तदिमान्न
तुघटानाब्रह्मत्वंनुग्रहाश्चदक्षिणाकालविभागपरिहरणेतरकालेदक्षिणापा

क्रमबली यस्यात्। पुरुषविकारानुक्रमिष्यामोयथाम्नातमिति। प्रकृतोस्पष्टमिवपरीतेभागपरिहरणेऽभिधारणेह्रासक्रममनुक्रमणंततोदानमिति पुरुषोनयज्ञभिधारितंचानुयोज्यं। आसन्नस्यचानुवंश्रुतोदानमुष्टौअजाकल्माषस्तुष्टौआजानेयश्चवत्सउपयुक्त्वाह। उपवहणमुपधानमित्यर्थः। निकाः। सर्वमिवसत्रमयंस्यात्। अनड्वानितिवयोवचनउपलक्षणंवेतत्सामर्थ्यस्यअनएवयोवहतीसोनड्वान्यद्देवधेनुरविवयाःसर्ववर्तमानेवयसिनवत्तनत्वसाविनिअनुड्वत्प्रभृतिषुवयःसुवर्भिनवयाःसामर्थ्यादृश्यते। तयोःसांउःदिग्वाहचमुःकरोमितिश्रुतेः। द्विहायनीवत्सतरीयद्धि यो हीवयसोददातीश्रुतेः। अजादयादक्षिणाआधानप्रकरणेपठीतास्ताअग्नयाग्नेष्टोविनियुज्यानआधानागूदृष्टोसत्वयतिरन्यायेष्टिराधानप्रकरणेवशतमानंविभज्यश्रुत्याविनियुक्तौतयोस्तेनाविरुद्धत्वात्पशुरितोप्यवन्यानिष्यंवजादयोदक्षिणास्करिष्यभिप्रायः। अथपूर्णाहुति

स्यानिष्टा

वदिष्टयोर्गदितरथायावअस्येतदितिलिंगात्प्रकरणाबाधित्वात्पूर्वाहुतेरितिपिअनर्थस्यादिष्टिवत्अस्तुकोदोषइतिचेत्। नकश्चिदितिब्रूमस्तत्रास्यआधानास्वर्व्यतिषंगावधोवाआधानमुपकारकमुपदिष्टंदृष्टिभिरुपकृतभूयांसमुपकारंकरोतिसमुदायादर्शापौर्णमासावपक्षोवत्सोयानितिसंज्ञतानायः। अथयुष्मंगवाजादीनांअन्यतमोवायुक्तिः। अविरोधेऽन्यत्रयहणंक्रियतेअप्राप्तत्वात्। प्राप्तिश्चेत्सारिसख्यानियमोवा। पुनर्वचनात्प्राप्तिः। सारंगादिनामपिसत्त्वेइष्टापवर्गेऽधमुवेवसनंददातिअनुक्रमस्तत्रैकोऽभिप्रायः। नतासूच्छ्रेष्ठ्यं। अस्मात्पुनःकरणाद्भूयस्त्वंइष्टेतेऽधमुवेवसनंदातव्यंइतिवक्ष्यतेऽजादिदक्षिणाकालेवसनयोर्धेनुर्यदिस्यान्ददातोमवसनाभ्यांआधानकर्मानुष्ठितंस्यात्। ततःकर्मणएवासकृत्तद्दानंउक्तंचैतदंगत्वेकारणमुख्यस्त्रेतथाचश्रुतिः। यदजमग्नयेपचयददातीयज्ञमाधेयंमजदानस्थिरंकुरुतेयद्धिवैहविषोऽतिलिंगदर्शना

दंसायानिष्टेस्त्रिते।दुतेसमिष्टजुषिविसज्यप्राश्नीते।तेभ्यइतिक
तप्राश्नेभ्यः।सोमेनायक्षणइतिविध्यंतरप्रयुक्तमाधानंस्तूयते।तत्र
केचित्काम्यविधेः प्रयुक्तमेवान्येतेनित्यविधयः पुरुषार्थाएवेति।तां
त्रयुक्तिः केनवार्यते।यस्तुस्मृतिकाराओत्पत्तिसंस्कारसाधनस्यनित्य
त्वमिछंति।तद्विध्यंतरप्रयुक्तत्वेपिनाविरुध्यते।अग्निष्टोमादिसंस्थावत्।अ
ग्निष्टोमसंस्थात्वेतत्पुरुषार्थप्रायश्चित्तेष्टयोऽस्तिष्टमलननहि
।७१।रणवासस्सांश्चप्रतिग्रहादिनिमित्ताः किंआधानप्रयुक्तिरनुतनेतिका ।७१।
न्पष्टवत्पुरुषार्थत्वात्।।प्रयुक्तोप्राप्तायंक्रमः।यस्यप्रकृतिष्टिरतिष
घते।इष्टतिवाचेयुक्त्याआहिताग्नेरधिकारोगम्यते।तथाचानुवादेय
स्याहिताग्नेस्तेनग्रहानदहेदितिअग्निनाधायेत्यग्रिग्रहणमतिरिक्त
तापप्रकृतेत्वादाधेयविषयत्वेनाग्निनानक्रियतेमानवेकुर्ध्यंमदु
धीरजस्रधारणंविस्मरेदविस्मारितंवान्येरजस्रंप्रयः संवत्सरं स

संस्कार्यित्वादिति।अग्नीनाधायाग्नीनधिश्रेष्वितिस्थापयित्वेत्यर्थः।आ
धानस्याग्नेरुपाप्यतन्निष्पत्तेरुक्त्वा।संस्कृतेकर्मीसंस्काराणांनदेत
र्थत्वात्।अनंतरवृतौतन्दूतत्वाच्चतुःशरावंदुहंतदक्षिणाग्नौकेचित्त
श्रपयंत्यनाहार्यदर्शनार्थोसापिहिसचिरस्थोदीयतेभोजनाय।
आज्यस्थालीषुदेवताः।पवमानस्यहवींषियदेवस्यानिधत्ताप्वोदेव
ताभ्योआज्यंजुहुयात्।यत्ताभ्यादेवताभ्योग्निमाधत्तइत्यादिश्रुतिः सं
स्कारेतिआहिताग्नेस्यानेनुधानार्थंआज्यहोमः।संवत्सरं
यावत्तद्धविषांप्रतीक्षणंयोक्तेनस्थापनामंत्रयथापयोहविषांक्षिप्तंस्था
यांसंवर्गएतेतथाज्यहोतापिपयोहूयतेशरावांतरत्वेतत्रानंतर्यमध्य
पातिःचेतिसंहत्यैरधिकरणसप्तमीयं।निमित्तसप्तम्यांवर्तमानेऽसा
नान्।कालेस्मृतौमन्वाधानेसतिकालोक्तस्यादृष्टीनांस्थापिया
दे।आहिताग्नेर्नियमानाहेनास्यानश्यन्त्यहानाअनश्यंतसातेका

जनाधिक्येन। गसाय दित्यर्थः। २ वीसंपधिवी। तस्या-ुषधीवनस्पत्यु
योऽग्निस्तत्सूर्यसांडपर्वकुष्माण्डं च। आमत्रणं। ओहूतआमंत्रितोनग
छेत्। नाप्यकृतगोदानिर्वेनोपामंत्रितोयदितिक्रमेणआनेयानत्रणस्य
दोषश्रवणात्। नदध्यरण्यानिक्रमेरन्व्यं। तत्रापवादः। अपराह्णत्रणं
जत। अरण्यांअनसीदन्पूर्वाह्णगछेत्। एवंचश्राद्धादौअपराह्णकाळे
नामत्रणंगछेत्। स्वकृतइरिणेयदिप्रसिद्ध्यान्नव्यातमिति। प्राक्हविनि ॥७३॥
॥७२॥ र्वपात्। तानेवैहानिश्रुतोनोदितानिदर्शोर्णमासावारभमाणइति। सवत्स
रंगतेदर्शोर्णमासारंभनिमित्तारंभणीयानिवाधस्त्रयतप्राक्दर्शोर्णमासार्
भथैवसंगमयातियावज्जीवंदर्शोर्णमासाधिकारः। काम्योवातदारंभनि
वर्तेत। नप्रतिप्रयोगारंभे। इतरथाग्न्याधेयेत्रिहविरित्यादि। अग्न्याधेय
स्योपरिसूत्रणमनर्थकंस्यात्। एवमेतदुक्तंभवत्यग्न्यधिकारः। विछेदव
चुनराधानमारभणीयाकर्म्याधिकारंप्रतिपद्यतेअपरेआविछिन्नाग्नि

होत्रस्यदर्शपौर्णमासविछेदेआरंभणीयामिछंति। स्वसूत्रवचनात्। तत्रइतिरा
तिपन्नोआदर्शादपौर्णमासाद्वाप्रायश्चित्तंकुर्यात्। तदाप्यादायादिपत्नीत्वा
आरंभणीयांकृत्वानरारभेत। दर्शपौर्णमासयोरविछेदेयद्यनुसन्नोऽ
ग्निस्तन्नसूत्रणमेवपुनराधीयेतेतदारंभणीयांनेछंतिप्रायश्चित्तेवसंघःपुनरा
धानस्यान्नत्यधिकारविछेदइतिनारंभणीयासूत्रकारस्यानुअग्न्याधेय
विशेषणवदर्शेवेतिअन्नयस्याग्निरितिवकारःसोत्रःप्राक्सिष्टकृतोह्वा
दशेकृतेग्राह्यंकुत्वाजुहुमत्यधिपत्नंगृह्यंजुहुयादित्यर्थः। समिष्टयजुष
स्तुसतमाज्याधिरेकादविरुद्धात्रयोदशीसकृद्धीतेनदर्वेसूत्रंआकुर्य
थासूत्र्यनह्यदशअहीनान्मुख्याअलुप्तवत्सोचेतिफलश्रुतिः। विनैवका
मेननिष्पाकृतिर्जयाच। तयाकाम्यायांआहुतोपांशुकमाहुः। तेषांअलुप्तवत्
सकामस्यत्रयोदशाष्टहोतृकानिर्वर्त्यानुदर्शोस्थळीपक्वयजमानविक
ल्पते। मेधणनच। तथागोदोहंकृत्वाकइतिकालेनुक्षणंपौर्णमासा

माधायसद्यो हविषां निर्वपेत्पक्षस्येत्यस्यलिंगंसंवत्सरेऽविषांनिर्वपश्चतुर्
ष्वेवस्यात्। अतीतेसंवत्सरेपौर्णमासीस्यान्नहीसंवत्सरमासपक्षायस्यै
तिथेराख्यतेसातिथिस्तदेतेगण्यंतेतत्रपक्षेचतुर्दश्यामेवोपक्रमआर
भणीयाः।अपिचायस्मुकुलप्रतिपदीनक्षत्रवशादाधानेकुर्यात्तत्स्यथा
पिपौर्णमास्यांसंवत्सरांतेतातहवींषिप्राप्नुवंतितथापिनस्यान्निर्वपेत
तर्किंतर्हिचतुर्दश्यामेव।इतरथासद्यःकालतापौर्णमास्यासंवत्सरांतेता
तहवींषिप्राप्नुवंतितथापिनतस्यांनिर्वपेत्तर्हिपूर्वश्चसंवत्सरांता दर्शः पूर्व ॥७३॥
हनिसंवत्सरांतेतव्यवहारोयथातस्यांतेयाइष्टिर्वापौर्णमासीतिसद्यःकालयेति
काम्यदर्शपौर्णमासप्रयुक्तोऽपिपौर्णमासाधाने नकामंसंकल्पयेत्प्रथमप्रयो
गेकाम्यासिद्धेःसद्यःकालेनैवकलत्वात्।एवंचनित्यनैमित्तिकेयथाशक्तिकुर्या
न्नकृपनस्यकालसंभवमात्रेणप्रधानकालसंभवेप्रधानोपरोधोयुक्तइति।
सद्यस्तुनचनैतत्स्यान्नित्यस्यविकल्पस्याप्रयुष्टानेलिंगात्।एतानतत्पदार्थकानेव

णोपदेशेनप्रधानकालप्रवृत्तिस्यात्सतएवैतदृष्टव्यंनोपवसथकालातिक्रमेनउप
वसथकालेनापक्रमात्।वाचनीकंवासद्यःकालत्वंनेयायिकेरनिष्टंयत्तदर्शेइति
तदाहुःअमावास्यायामाधायप्रानक्षत्रंप्रदर्शनार्थंःफाल्गुन्याःपुरस्तादाधाय
तिउपवसथकालस्यसंभवात्तत्सद्यःपौर्णमासीयुक्तोअतोमंत्रेणान्वाधा
नमारभणीयायाःस्यात्तुतत्कालस्यसोमाधानेपौर्णमास्यामुत्सादेनपौ
र्णमासीवदारंभणीयापिसद्यःकालादर्शदृष्टिकयासिद्धाद्रष्टव्या॥७॥समाप्त
माधानं॥७॥उद्धराहवनीयमित्यत्कागार्हपत्यादाहवनीयंज्वलंतंत्रणयस्य
परादेःआधानादनंतरंयदिपिंडोमार्थंविहरणंप्रथमंआहवनीयस्यारंभणी
यार्थंवाकदाचित्स्यात्तथाधाचित्सादग्निहोत्रस्यप्रथमत्वमितिनदर्शमेवप्रथ
मंविहरणंतथाचदर्शपौर्णमासप्रकरणेगार्हपत्यादाहवनीयंज्वलंतमित्यगा
र्हपत्यादीनेवचनानिधर्मनिरपरिस्मरणानाधिक्रियंते।इतरथोपवस्थशब्दे
२धर्मंआह।उद्धराहवनीयमित्यादिअतश्चाग्निहोत्रादन्यत्रकृच्छ्रेकविहरणं।२

भुक्ते ऽग्निं विहरतीत्येतावदेवावक्ष्यत्यग्निहोत्रधर्मं विहरणमप्यपेक्षेतेत्यादित्य
श्चार्यः। शास्त्रान्तराणि चाऽहीनावक्ष्यो अग्निहोत्रप्रकारेणैकमविदर्शपौर्ण
मासादेः सङ्ग्रहप्रणयनयुक्तमिव। यथा सावित्रहोमे स्वयं मार्जनदार्विकप्रक्र
णमुक्त्वा यथा वै हव्यं दर्शपौर्णमासयोरग्निप्रणयनपरिस्तरणे तेऽपि तत्तेषां दर्श
पूर्णमासित्वात्तत्रापि दुस्त्याज्यसंस्कारवत्तथा हि प्रदोषमग्निहोत्रं होतव्यमित्यतोऽ
ग्निहोत्राधिकारबोधाश्रवणात्प्रकरणात्स्रुक्प्रणयनपुनरुत्तंगार्हपत्यादा
हवनीयज्वलनमिति। वाससंप्रदाने च यित्वाबाधस्तस्याः कल्पते इत्यनेकार्थकल्प
तेरप्यनेकार्थकल्पनात्तस्माद्दर्शपौर्णमासयोर्गार्हपत्यादिषु श्रवणमाधानिक
प्रणयनधर्मानुसर्यं अग्निहोत्रिकं प्रणयनधर्मेषु लक्षणार्थतया च। एवं प्रण
यनानुवादिनकालमानं उपवस्त्रशने भुक्त इति विधीयते। प्रणयनविधाने
पुनर्निरुप्तेऽपि तत्र श्रीदर्शपौर्णमासयोः प्रणयनमसर्वविधानात्कर्तव्यं
तं। सुरक्षितमस्मन्थनवत्। अग्निहोत्रेतुवीर्यीयतत्वप्रणयनं क्रदर्शं। यद्वा अ

ग्निहोत्रेप्राथम्यविधानं प्रणयनस्यतु मुख्यप्रतिपत्त्यर्थं गार्हपत्यादिति ग्रहणं
पुनरुक्तं। दर्शपौर्णमासप्रणयनं तु छन्दस्वतुनमहद्विबोधं। गतश्रीयो
विसार्यहोमार्थः प्रतीतोयश्च हवनीयः सधीयत इति शावरस्वामिपादाः। समा
ख्यइष्यते आधानेगार्हपत्याहवनीयावेकायतनौ नवतरतिते रुक्रुअनो
नाश्यप्रणीतधारणंतेवासितिमन्यामहे। इतरथनुगतस्यधानीकं प्रणय
नस्यान्यग्निहोत्रधर्मकर्मविधानात्ऽऽहवनीयमितिमंत्रमुक्त्वा हव
नीयप्रणयतिवक्ष्यमाणधर्मः गार्हपत्यात्गार्हपत्यायतनादिस्थैः विरा
डेवास्याग्नीन्चिदधातइतिगार्हपत्यविरूढाग्नीनांप्रणयनं। व्यक्तंसामितिभ
विष्यतिवर्तमानोपदेशः मुख्येवर्तमानचेव्यक्तानिष्टं तथा श्रुत्वाग्नाप्रोक्षद्या
कालोनोक्तनोनांशोव्यक्तंस्यवस्यादुच्छितकालातिक्रमात्। वाचाहोत्रे
यद्वरयद्दछतिदुह्यियमाणइतिहरतिअमतादुहतिसायमपरादुनिदधाति।
अपस्तोपयतिसूर्यमन्वेतिप्रातरपाकालेनरुंधानाद्दूहीयातदुंतेसायम

एव होत्रेतमेवाहुनीयप्रातर्होमार्थधारयेदित्यर्थः। गृह्यान्नक्रमेणाग्नि
त्रिश्रुतेः। अथकर्मैकाकालस्तदर्थिनंतंत्रतोविहरम्प्रत्याश्रयिष्यते॥आहो
स्वित्तुतत्रोपप्रातर्होमविधिः। यदिकर्मकत्वादितिपक्षः। दर्शपौर्णमासादि
निमित्तिकंचपरंतत्रोपदेक्ष्यतीयदेवेत्यादिनातदुत्पौर्णमासेदर्शो
चावराग्रहणादिस्यात्। कुतएषपक्षस्तुकर्मैकपक्षेनघटते। लोकिकस्य
प्रातर्होमोपदेशप्रसंगात्। अथसायंहोमप्रातर्होमोपरस्परानपेक्षो ॥७५॥
तदानक्रमेणगृह्यादितिवचनेनसमस्तत्वे। इदानीकर्तृविशेषणविशे
त्रमाह। गतश्रीरित्यादिसंज्ञास्त्रत्रं। अयंभावार्थः। सदेवश्रवनइतिश्रु
तारश्रवसश्चेत्यर्थः। ऊहापोहसमर्थत्रुश्रवनसिद्धेतेः। सहिपदेवाक्येप्र
माणेस्वपुत्रेपुत्रसम्यक्परिज्ञातेपुत्रसंस्थेनश्रुतमात्रेणतत्स्वजनीयत्यात्।
मूलस्यानाधिकारात्। ग्रामणीर्मुख्यः। बहुपुष्टइषदसमाप्तोधनधा
न्यपशुपुत्रहिरण्यादिसमृद्धस्तेषांगतश्रीयांगार्हपत्यादिवन्निसंध्रियतेयःस

एवसायंहोमार्थआधानादन्यतरमुध्रियते। सएवसर्वकर्मणांसाधारणो
धार्यते। गार्हपत्यप्रणयनेचोदितेनाग्निनिस्थूरुचं। समारोपयत्यपरावृ
त्तीइतिसूत्रहेतोः। एवंचश्रुत्यनुषंगाब्राह्मणानांप्रतिकर्मविहोमा हव
नीयमनुष्ठानंकुर्वतांदर्शादीनांयथाक्रमं। उत्सर्गोपवादरूपविधिचोदनयोः प
रस्परंविरोधेइमहेंद्रयागपक्षवत्। ऋभुविभ्वादिसामिसादिवच्चनियमविधिश्रु
त्याप्राप्तेपिनानियमाअपिपरस्परापवादेनाप्यवतिष्ठंते। यथाब्राह्मण
श्रवनुसिसादिवत्। इतरथाप्येतेषांनिसंधृतः। किंतेषामेवनिसंधृतएवेति।
तत्राकर्तृत्वेनियम्यंतेपाक्षिकप्राप्तिपक्षत्वात्। नथाचसामान्येनाहवनी
योद्धरणेविहितेनिसंधारणंप्राप्तंगतश्रीयांविधीयते। यद्वासामान्यप्रा
प्तेविशेषमात्रेनदृश्यते। इतरथामनुष्यमात्रविपरीतप्रतिशेधेनियमः
स्यात्। नकिंचिन्नियमविषयाप्तावादत्रनिवीरेवेतिनिश्चयः। यथागत
श्रीःसन्नग्न्याधेयंकुरुते। तदेतदाधानान्नेतरंनिसंधारणं। यदाह्याधानो

चार काळे गतश्रीत्वं जायते। तदानदहरेव सायं होमार्थं उद्यतोग्निसंधुक्षये
नसर्वकर्माधितयायथा सामाधानसोमार्थमाहुस्तथाग्नयः सर्वकर्माधिसंत
एतस्मादिति। नान्यदाधानंसर्वकर्मणामन्यत्रार्थाद्भवतीयदापुनश्चरुलाजु
क्ष्माः पुराकृतकर्माधिनत्वात्साध्यानांराजन्यवैश्ययोर्मणीलाद्यगुणाही
यते। ब्राह्मणस्यापियदिवातप्तमोसादादिनाश्रोतंविज्ञानंछिन्नंस्यान्तदा
नियाद्वारपक्षमाश्रयेत्तन्निमित्तभावेनैमित्तिकस्याप्यभावः। भाग्योदये
मादपुनर्यमणीलादिस्यात्तदोपजातंनिमित्तमिति। पुनर्नियधृतत्वंस्मा
श्रयेत्। एतदधिकारद्वारकंकर्महारकंवापुरुषधर्मतयाप्रतिकर्महार
णंनियधृतसंस्कारधीयतेतस्मात्श्रुतवत्प्रतिकर्महारणेनाधिकारनि
र्धारयेद्वा। यत्तुनिर्धारणपक्षाश्रीकरणावसरेश्रुतहीतत्वामात्मनो
मन्यतेविद्यासिक्तुसहविवादेपण्डितमन्यः। आर्त्विज्यंनेवकुर्विद्धरणवका
मोनोत्कर्षंलुब्धहतंस्मिथ्याचारत्वादात्मघातकोर्थलोभप्रदत्तत्वान्नतत्
कृतंवकुर्वद्धरणादिप्रमाणं॥७॥महादाहवनीयेमह

त्प्रचुरमिवईधनंआहवनीयेगार्हपत्येवायत्रहूयते। नसमिदादिहोतव्यं
इत्याहश्रुतेः। यस्मान्नाग्निहोत्रस्याङ्गमग्निहोत्रंयहणपर्यन्तं।
कर्मतिरस्मिहदर्शाधानस्येष्टातदेवनास्यसपत्नेयेतिअस्यादधा
तीतिधनदातास्यर्थः। प्रदोषमग्निहोत्रं। प्रदोषमित्यन्ययीभावोविभक्त्य
र्थेतिष्टच्प्रत्ययोनाचेनिवा। वक्तव्योहोप्रदोषेग्निहोत्रमितिसप्तमीश्रुतेः प
प्रवर्तितेदोषास्मिन्कालेसप्रदोषकालः। वसीष्टानक्षत्राणिदृष्ट्वाग्निहो
त्रंहोतव्यमितिश्रुत्येकवाक्यत्वात्प्रातर्ग्रहेणपत्नाग्निप्रकरणेसायमितिग
म्यतेप्रातर्ध्रुवंदिनेसायमित्यपरार्धेसायंशब्दःसायाह्नइतिचेत्सायमो द
नःसायमग्निरादीपवरात्रेसायंक्रियतेसायमग्निहोत्रंप्रदोषमेवहोतव्य
नक्षत्राणिदृष्ट्वाअनन्तरमेवहोतव्यंइत्यर्थः। अदृष्टायांप्रातःआपररात्रेध्रुवं
हुत्वाप्रातःशब्दप्रयोगदर्शनात्। अदृष्टयहलनियमार्थं। अदृष्टायामेवप्रातर
ग्निहोत्रंहोतव्यमितिं। अदृष्टायांरात्रेरुत्तरकालइत्यर्थः। अग्नेरुद्धरेत्सप्त

आहवनीयोपरिआहवनीयपरितइत्यर्थः।मार्ष्टिसमार्जयतीत्यर्थः।एवं
गार्हपत्यंदक्षिणाग्निंचपरितःसमार्यादृष्ट्वाःस्तरणंस्यात्।चापर्यु क्षामी
तिसामर्थ्यादुक्षतेआहवनीयंगार्हपत्यंदक्षिणाग्निमितिगम्यते।उक्षंतसो
त्पवतिप्रोक्षणंख्यातं।उक्षतिसिंचति।उवट्टभेण।इध्मो।वातश्चनाशाउदकं
अतिप्रसिद्धेःसायंग्रहणंशक्यमकर्तुं।उत्तरस्त्रेप्रातर्ग्रहणात्सायमेवार्थभे
दः स्यात्।एवंतर्हिग्निहोत्रादन्यत्रत्छीपरिसमूहनादिरपिउद्धरणवत्स्या
॥७१॥ त्।यथाहिसूत्रकृतायदिवसंतायजेतेतिवसंतग्रहणंकृतंवसंतादन्यत्रा ॥७१॥
वियथास्यादितिअन्यत्रतुपदार्थधर्मत्वादन्यस्यधर्मानन्यत्रसाङ्गः।य
परेकालधर्मावितो।यदिप्रावृषियजेतेतिवत्तथाहिवसंतेपिवरुणप्रघासेषु
पिहविरुपस्तरणंप्रावृषेण्यधर्मस्यापिसकृदुपस्तरणमितिदेवविचार्य
मेतत्सायंप्रातःशब्दाविहकर्मनामधेयत्वेपिसंगछेतायतः।सएसतां
प्यांतेतिप्रातःपर्युक्षतीतिवर्त्ततेआहवनीयमित्यादिवाअग्नीन्परिस्तृ

६ यदिवसंता॥

णातिनानुपरिस्तृणातीयेतावत्यवक्तेऽग्नीनामेवपरिस्तरणंप्रकृतत्वा
स्यात्।किमग्नियहणेनउच्यतेऽग्निहोत्रेप्यस्तिकिंचेहारिक्तःसदिग्धेऽग्निग्र
होपलक्षितधर्मकंपरिस्तरणंपत्न्यादिसर्वमग्नेरुपरीत्येतत्कार्यंअग्निहो
त्रप्रकरणेसतंत्रेप्यग्निहोत्रेअंधनादिकार्यंसायंदोहपरिस्तरणंतदग्नि
त्वंतश्रियःस्थापनंतत्रेप्यग्नेःसर्वाधित्वात्पुनःकार्यंस्यंतत्रस्याविहार
त्वान्नस्मात्परिस्तरणमात्रेवासामर्थ्यात्प्रायणीयादितेकिंतर्हिअंधना
दिपिस्यात्।पिटयज्ञोपस्तरणमात्रवाचनीकप्रवर्ग्यविहारस्तरणवत्यद्ये
वंपरिधिसंमार्ग्निषेधपरेऽग्नेमग्निंत्रिःसंमृष्टीतिशेषःस्यात्।यस्तुयो
गविशेषान्वारंभानप्सुनान्येवाचनीकानिमंत्रंतेतस्यग्नेमग्नीतत्रिःस
महीत्यपस्तत्कस्मन्नोमित्यत्रवाचनीकःप्रोक्षणार्थःनपात्रेतिप्रोक्ष
तिनाज्यंनिर्वपतिनोपभृतंप्रयश्चित्तारयसेवैजीयकेघृतमाहुतिषाधस्तुयो
गविशेषादपुनर्वचनेवान्योपिप्रायनियमोवासतिप्रयोजनेहापेक्षा

वापुनर्वेदिः स्यात्तन्निश्रेयविदुद्धिस्तदनुसारेणअंधनपर्युक्षणेनिर्णयः
कार्यः॥७॥पश्चादहवनीयस्योदग्यान्।दर्भपिञ्जूलाभ्यांदक्षिणेनप्रस्तरेणप्रयाज
नवत्क्रियांदर्भैकुर्यात्वेकारिणीकौतिसिद्धेस्तरणेनुत्तरतोग्नेःपश्चस्य
स्तरणंकार्यानिष्कृतेउपसदनसमीधादीनामुपकल्पनेउदग्ग्रीवं
नोवत्समुपस्थजतिं।तेथाग्निहोत्रवारणंकर्तव्यंयथोत्तरतउपवारेगोदो
हनेविहारोविष्यतिपुनरुत्तरतउक्तंसौकार्यादिप्रयोजनेनाग्नेरग्नि॥
ऽभिरादतिप्राञ्चुखीप्राञ्चुखीगोदोग्धुमुपस्तीदत्यपविशतिं।आर्यकुमा ॥७८॥
दोहयेऽन्यश्चेद्राजमुखीऽवामन्मयेदारुमयेवात्रेवाकृष्णेनदोह
यतिस्वयंदोग्धिचेन्नाप्रस्तीतरान्दक्षिणंखीवातिपक्षीतरंअपेठांगार
पसादनस्दोउदीचीनंनगारानवस्थजतिं।सग्नेनस्ठाअग्निंअपोघा
पस्तर्धमाणंइडास्थंदअधिश्रयणंगारास्तामुपरिस्ठापयतियाव
देवगोक्षीरंवस्तार्थभवतिघरत्यादुग्धंतत्तपरिमाणमवश्यंपहृतव्यं।

नान्यदर्थमुद्धरविनयोंततोन्यत्तस्यतुकर्तातमपिहविशद्धवाम्तांनापघेना
र्थस्यकृतायांस्कंदेरन्पाद्यंदुग्धेनिर्वचनात्।उनरार्थकुसादुन्नयनमिष्टपूर्वा
न्तेनूनीकृतस्यभहविष्टेमन्यमानेनएवस्मादेवलिंगात्व्यवदानेश्रुति
मतेनष्टंदृष्टवाहविषिपुनरुन्नादनमिछंतेनानुपुनरायतनान्यूनस्यां हु
विष्टातदृष्टेवेतिसंनग्रहणानर्थक्यंस्यात्तेषां।उद्वस्तेसर्वेरेतश्रप्यमा
णयोंतर्नताअपभवेक्षते।उद्वस्तेतिबहुवचनात्तासांचोद्वममन्त्रस्
तापेनोच्यनानवस्तायामाधिक्यमाशास्यते।अदृष्टाधिक्यमन्यउद्वस्तो
तिउदहंप्रजयापशुभिर्व्यासमित्येकवाक्यतायथापूर्वश्रप्यमाणंचय
स्तिउदहंप्रजयापशुभिर्व्यासं।दृष्टेनवस्तेनोपमानंनादृ
ष्टेनस्तोदधाज्यपोरधिश्रयणंनभवतिअग्निसापनस्यधर्मत्वात्
त्वा॥७॥उदहंप्रयोजनंउल्मुकेनदेषदग्धेकाष्ठेनतापयत्सर्वदीपतीसर्वतः
हरन्तंउदहिंदुनोदन्तंकेनासमुदनंउदहन्तंप्रतिनयतिवारयतिस्वि
ज्याचुनरवदीपयतिउल्मुकेनाग्निंतापयतिपुनःशब्दादनग्निंदग्धेऽत

तृणेनाकृष्णेनोन्मुकेनस्त्रीनूवारानपरिस्रवतोग्निंकरोतिपर्यग्निंवेतिनपुंस
कंचेतत्पाठेबहुब्रीहिणापयोभिधीयतेउदेहिवेदिंप्रजुउदगुदीचीमुद्वास
यतिउत्तारयतिवत्सप्रधानंकुर्वन्विदधत्एवंचसंयनुद्वासद्वासनिवृत्तौप्रस
ज्यआंगारानप्रक्षयतिगार्हपत्यंप्रतिगमयतिवत्सबलीपयतिलोप
नस्मरन्चकारोनर्थकःपदाप्रतिरोद्धानुकर्षणार्थश्चकालस्तत्रप्रति
कूलंलोपयेद्दक्षिणानिष्क्रम्यार्थः।उदगुद्वासनात्उदग्निष्टहितक्रते।दध्ना
जुहोतिपयसावाज्येनवाजुहोतीतिप्रयंकृपयसाद्यभिः संबध्य
तेनाशक्तश्चेद्धाजुहोतिपयसावाजुहोतीयंवाकेनसंबंधिचेनद
सूत्रमभिहितंचगोदोहनात्पूर्वमेवकर्तव्यंस्यात्तत्रमातत्तापयसतिवि
मर्थंप्रकृतंनेनपयःप्राग्गवीमुपसादनीयतः।तथापिपयसप्रवंवक्तव्यं
प्रकृतत्वादेवाकिमर्थंदध्नोतिपूर्वमुक्तमुच्यते।अभिश्रयणादेसंबंधेना
तनघतनेधार्थमिहाभिधानं।पयोग्रहणंगोदोहनादिधर्मनिवृत्तिप्रति

यसाहोतव्यं।तथाभिधानंचयत्पयोनस्यादितिरुग्यस्यादितिस्या।
तथाश्रुतिस्मृतिसूत्रलिंगंहोमायपुनरवनीयपयोदध्यादिसमर्थः॥७॥
अन्याभिर्हुतेतिवाक्यांतरात्।अथवेतरविधानार्थोनुवादःदधिग्र
हणंपूर्वंकृतं।तुल्यविकल्पार्थंदध्यादिभिःपयसाइतरथापयसोऽसं
भवेदध्यादयोविधीयेरन्।यस्यानस्याकेनजुहुयादित्येवमादि
विकल्पसरूपाग्निहोत्रप्रशंसा।आकारोदसप्रवचनादधिगंतव्यः।
आज्यंवाविरोधात्।माहिषस्यशिष्टभक्षत्वेऽपिहविष्टेनेष्टेतिआज्य
घृतमाकूपरेदक्षिणाग्नावाज्यंविलायेत्रीक्षमेवघृतस्याज्यार्थंन
कुर्वंतीतिमन्यंतेयवागुस्तुलोदकसिद्धापियामनचूर्णादिकसिद्धावा।
अथवाधर्थपरिग्रहेपिप्रशस्तद्रव्यत्वात्॥७॥दध्याज्ययोरधिश्रयणंप्राज्ञो
तिपर्यग्निकरणवत्।तन्निषेधार्थंनिर्देशाव्यतिष्टन्निति।निर्दिशतिदध्या
ज्यस्यारिति।अस्तितापनग्रहणंपर्यग्निकरणाभ्यनुज्ञानार्थंद्रवस्थस्य

वेक्षणमत्रेण सन्निपात्योपकारकेण क्षितापनमत्रस्थैक्यवाक्यत्वादा
रादुपकारकमथक्षितापनन्न परिष्यति। किमक्षितापनप्रतिषेधेनाउ
च्यते। विश्वज्योतिरस्तीति यदक्षितापनं तस्यायं प्रतिषेधो वाचनीकः। न
नु। अवदीपनमदृष्टार्थं तन्नपर्याग्निकरणवदुच्यते। पुनरवदीपति
पुनः राज्ञो दक्षितापनमेवनदिति व्याख्यातं तच्चदध्नोऽयाचितनियमा ज्य
र्थं। तेन तिलतंडुलसोममांसादीनि दध्यादिदृष्टिर्न विकल्प्यते। अनुग्रहीक
ख्यात्तु क्रमशक्तौ प्रतिनिधिरिति। अनुग्रहोनुकल्पः प्रतिनिधिरि ॥८०॥
तिसमार्थः। यदनवनविं देति प्रकृतश्च। कमिपदोपस्तंडुला ॥८०॥
दीनागुणाधिकारत्वात्तुल्यबलत्वकारणं। प्रायश्चित्तेपिकमिपदोपस
बंधो दृश्यते। पशुकामोमावास्यामिष्ट्वासर्वान्सन्वत्सन्नपाकरोतिति।
किमुतगुणार्थंतंडुलादिप्रतिनिधीनामिति। तथाचोपसंहृतं। सर्वत्रावे
क्षेसत्यनुहोमीतिपयोदध्यादीनांपशुकामादिष्टकरणेहोमेमुख्यद्र

व्यगुणत्वावधिरस्योक्तोमेवं चतंडुलेषुसक्तुयदियवाग्रश्रपणेसर्वोद
ना यांदतरेनतदाद्ध्यस्तंडुलेस्यात्यथागावि विद्यमानायामविस्तीदयत्व
स्यादध्नाज्येनवाशीघ्रंजुहुयान्नचयवेनेवसायंहुतंदध्नेवप्रातं
हुतमभिति सूत्रमस्तिनापियवाग्वेतारात्रिमिविशाचग्रहणमेकांतिकलिंगं।
एतामितिस्त्रीलिंगेनोपवसथकालस्यपरानरात्रिति। रात्रिमितितस्यैवविशे
षानुवादोवाकारणनैकांततः प्रातरपियवाग्वंसंचयंनुहोमोनचयवाग्वि
धानपरं। तथाचश्रुतिः। नैतांरात्रिंपयसाग्निहोत्रंजुहोतिक्रमानाश्रपयेन
लक्षतथाग्न्यस्यैदेवतायैरूक्षमन्यस्यैदीयतेतादृक्तस्मायैतेवाग्नाग्नि
होत्रंजुहोतीति। अतोपवाग्ग्रहणमुपलक्षणं। दध्योदीनांपिंडनामानोहो
षपुनरग्निहोत्रंस्यात्तत्रानिष्टप्रयोजकाभावान्न पिंडस्यात्तस्मात्तंडुलाश्रि
तुल्यप्रमाणविशिष्टंकृतमकृतप्रथमकल्पेसति। तदुक्तप्रयोजकाभावान्न
प्रथमकल्पस्थोनुकल्पेनवर्त्तते। नसांपरायिकंतस्यदुर्मतेर्विद्यतेफल

मिति सोमेनयदिजुहुयाल्लोकिकमग्निंकुर्यान्नाधिश्रपयेत्सोमंतथादृ
ष्टत्वान्मांसंतुयवागूंवदधिश्रयितव्यं।ननुआलभ्यःपशुरवचनान्नवसमा
क्षपनइत्यपस्पर्शनमात्रमुपस्कारकालीनत्यान्ननु।नहितस्मिन्नंगमा
संपर्चतियस्मिन्नाङ्गीर्जुहोतीतिनकथंगाहपत्याधिश्रयेदुच्यतेअथवा
दोषोनहितस्मिंन्नंगेमांसंपचतीतिवर्त्तमानापदेशादुपसंहारवाक्यत्वाच्च
विधिनापेदक्षिणाग्नेरकरणान्मांसपाकप्रतिषेधोमांसंतुनपचेत्पुरुषम
न्नमात्वितिवदिपशोसवत्सरदीक्षादोषाधातनदानासंस्पर्शेकिंसापेक्ष
दक्षिणाग्नेश्रपणेक्लेशनापत्यधर्मलाभात्प्राप्तिसर्वास्तिद्धयर्थानां ॥८१॥
मंसंतुमांसंतुनपचेयुस्तस्मिन्नन्नमात्वितिन्यायविदःश्रीवाराहलुप्त
स्मादेवमांसपाकनिषेधोदक्षिणाग्नेःपाकयज्ञानाहस्मात्।विष्णःपशुपत्ने
तिप्राप्तेमांसस्यैवनिषेधादन्यःपाकोस्तीतिगम्यते।यजमानश्चिकिसार्थं
तुमांसंश्रपयितव्यमेवाग्नेहोत्रार्थमांसवत्।आहवनीयवपावत्।यिस्व।

पशुश्रपणावाहवनीयएवानन्वयोनित्यादुश्यतेतथाचश्रुतिरूपय
जोहोमःस्वर्गवेःसर्वःपशुर्यदन्यत्राहवनीयान्नजुहुयादस्वर्ग्यस्यात्पशु
श्रपणादग्निमाहरंतितेनस्वर्ग्यःसर्वःपशुरितिआहवनीयएवापयजो हू
यंतेस्वर्ग्यायपशोरित्यर्थः।निष्टक्षोनिष्टनिष्टप्रतिमानापय
तीत्यर्थःस्रुक्रुवमितिसमुदितस्यनिष्टपनंसमाहारानेदंज्ञात्रुवेस
मिधंउपसंधायस्रुक्वेउपश्लिष्टांसंपादयसमिधंउन्नयाग्नीयक्रु
न्नयामितिप्रातःउदेकत्वेआर्षंव्ययजमानेतिशेषः।उक्तंचहतासं
यहोमपक्षेमंत्रस्याहुरग्नेहवनीयमितिवत्।श्रविशेषेकेकनमत्रोक्ते
उन्नयतेउन्नयस।अग्नेहोत्रंवपामुपस्रुआहवनीयेत्यर्थःउत्तरंसुत्तरंसू
र्यमाहुर्यासंवहुतंउन्नयतीतिसंबंधःप्रणमुत्तमंअपसीचपूर्वापे
क्षयाश्रयस्यस्यात्तन्निवृत्यर्थंपूर्णग्रहणं।भूयोसमिधमाधेविशेषण
द्वारकलिंगाश्रयतीहिमुख्यक्रियाविशेषणत्वेन।सर्वान्वासमानुन्न

पतीति वर्त्तते पुरुषं गंधर्वतद्देवानां अग्निर्मतीत्यस्य मतीत्यर्थः इदमु
नः सहसानो ध्वनोप्यन्नीतं अग्निमध्वतीति पशुन्नेयछेनेयद्देपुसादय
तीउन्नरतोगार्हपत्यस्य संस्तीर्णं इत्यर्थः सामर्थ्यान्नेवोनीतं तत्रैवचसा
दयेत्प्राकराद्धविष्कृत्यर्थं घृतवतीति ऋतेः दशगृहानाग्नेहोत्रीनि
त्रिसमिधितिदशहोतेतिवक्ष्यति तेनप्राकरंसादितअग्निरोदनेहोत्रार्थ
मुत्तरतोदर्भे उपरिष्टात्स्रुगादेसमिधमुपसंयम्यांतरिक्षवीहीति
समया उपरिष्टादयादितिकुर्वंत्यतयाऽयंसंस्क्रियतेसमयासामी
प्यान्नाग्निंगार्हपत्यंहरतिवहतीनकेवलंप्रणीतमपिचपवित्रीकरणं
अग्नेःसामीप्यंनहरणमंत्रयोनिरादग्नेर्यंत्रपवित्रमार्ष्यान्नवितत्मंत
राज्रलेतितत्रयोनिवदयंगार्हपत्यहोत्रंगरीयसीतिऋतेःस्वाहाग्नयेदेव्या
नगरसमयाछेअवयवलेनाचेर्गृहीतिवायवलेकऊधछतिऊत्रेर्गृह
तिआगुर्म्रियछेतिपश्चादाहवनीयंस्पयेदर्भआस्तास्तेषुसादयति॥

एषातेअग्नेसमित्। अर्थादाहवनीयेंन्यस्यति। प्राणापानेतुप्राकोष्ठाप्रं अथो१
नासिकाप्यंनिःसार्यअपानेतुपुनरत्तवायुंप्रवेशयेत्आपान्पादितिछाद
सविकरणंनिमिषेअक्षिणीमीलयेत्यस्यैदेवतायैहोष्यन्वातितोदेवतांवि
तयेत्। तत्रप्रयक्षमेवाग्नेःसर्वस्यचरूपंमंत्रार्थवादेभ्यस्तुनामासिजनक
मंयुलोमहाभाग्यात्सारंग्रहरसंस्मरेत्। प्रजापतेरप्रयत्नान्नाभाग
मासिरावगतेतद्रूपंध्यायेत्। कर्मजन्मानेत्यजमानंअवेदारंक
र्मशरीरकंदेवतास्तत्प्रवसेयं। प्राणापानंनिमीलनेध्यानंमनःप्रसी
दतीक्षदीष्टनिष्ठाणादितिघृतेसमिधमभिजुहोतिनोज्वलंतीवा॥
समिधमभिजुहोतिमूलाग्रेपरिमाणेकऊ। यतुनसमिदाभिहोत
व्यादितिकऊ। नादंधनमभिहोतमस्यनिधेथेत्यनिकुमदपत्रीभावादि
पसतोवनहतासमिधज्वलंतिवाभिजुहोति। भुरभुरस्यरियादिसिद्धं व
चेमियछेतिदर्भेषुसपवित्रस्थेषुदर्भेषुप्रजापतेपवित्रेयछेतेगार्हपत्यं।
आदत्तेसाध्यानेनुग्रीवाभागमात्रेण। अवज्ञानस्त्वनलात्प्रजापतेस्त्वाहे ये

तिमनसो नरांक्ष्यसी। उत्तरां द्वितीयां। तत्तुरादिकं संबंधेनाश्रयंहोत
व्याप्यपरेयाद्श्रुतेः। भ्रयसी उत्तरा कुर्यादितिभ्रमोहोतव्येतिवचनान्। स्वा
हाकारेमपिमनसाकुर्यादितिप्रकरणे वह्निन्यूनमंत्रस्यमानसत्वात्। प्र
जापतयेस्वाहेति। तथाचश्रुतिः। यत्स्रुचीचमुहूतिमनसाचतन्मिथु
नमिति। शिष्टभ्रविष्टमनाभा। समायासमिश्रेनाग्नेत्रीनानुदृजूउद
ग्मुखउदक्शतिकुतोछिष्टस्कन्दः चेः सन्सिज्जति। अथवाउदङ्मुख
दङ्मुखीस्कन्दउदक्शतिछांदसालिंगविभक्तिव्यत्ययः। अथाउदङ्मुखी यथा ॥८३॥
भवतितथोदक्शतिछांदसमुदङितिपुंलिंगं। अथवाशिष्टाभ्रविष्टमिति
स्रुवस्त्रेणसंबध्यतेशिष्टाभ्रविष्टमुत्तरांजुहोतिननुचहोमेजभूवो
तनश्रुयसाःशिष्टाभ्रविष्टमवद्योषयेदितिसूत्रेचिंतयेत्यनेनैष
दोषः। नन्वावतनुधारवेनकल्पयतिभ्रविष्टशेषिष्यामीतिनावद्
होमार्थनिपारयामस्तस्मादूह्यमानेस्यविशेषणं। यथासमिल्लहस

तीवारवतीयमग्निष्टोमस्यामक्षोयास्रवनिष्टभुहोतीतिस्यात्। तिष्ठेये
तावदाचीनकुर्यादारभ्याधःसंस्रुह्यमानेदंयत्तवस्रुक्स्रुवोऽवमा
ष्टिपालिना। अवेरुपसर्गोनिर्थकोवाचीनपदेनवीनरुत्वाद्ऊर्ध्वेय
दूर्ध्वंअथआरभ्याधःसंस्रुवंसमाष्टिउदगूर्ध्वंशाद्वनगतादवोमा
ष्टिनिष्कृष्यादवाराद्वीनदुष्टं। आधानश्रुतेः। तथाचोक्तं। नपुरास्रुयस्या
दतोरुपक्रम्याद्वरहोरुपसदोनशाप्रआधानात्। अतोन्नलिंगमग्निदक्षदु
दितहोमस्य। अन्यतुस्रुवंअवस्रुजेयंसृजंतिचदशादृष्टकल्पनाप्रसं
गात्। कोदोषइतेचेत्। दर्शेषुलोपोनोपपद्यतिआधुनिकेयंदर्शदंडे घ
वदर्शाख्येथतिदेशात्तिक्रमेकारणाभावात्॥ कुशधीकिंन्यपाणोश्लि
ष्टमवमाकृत्वाचरुहोमजन्मनःलेपग्रहणनिमंत्रणेदुंडहोमेलेपस्याभावा
दर्थलुप्तमंतदधिश्रयणवत्। प्राचीनाग्नीतंकृत्वा। अथनिलान्नचेद्वि

हरणशेषनिनयनेऽपि समानं। पूषास्तिअङ्गुलीरग्रमधमा। आचम्या
चम्यात्मन्यग्रमधुपर्के वक्ष्यते। इतरेभ्यनिलेढि निःशेषलेढि हस्तमुद्य
अवशार्यनिलेढि स्रुच्यते। नतु हस्तेनसंघृस्तस्यैवलेहनान्नछंति। गृध्नु
तरालिलेढीतिवर्तते। अनिर्दिष्टायामासिच्यतिनिलेढीतिनिःशाखलूक्ष्ण
नेऽनिर्दिष्टेतिनोपपद्यते। तस्मात्क्रत्वोपनीयनिलिखात्निःशेषं ने
थंकोवादर्शःप्रसादपनुस्रुक्करणाळनमेवतुनिनयते। सन्निधानात्। इत ॥८४॥
रथोदकंपुनःपुनरादायनियतंस्यात्। नचैवमुक्तोदर्शःप्रक्षालोदकमासि
ञ्चतिनयेदितितथानिर्दिष्टंस्यात्। अपिचतत्संग्रहणंनसर्पिषोलिप्तस्य
निरस्यथेनलेपप्रक्षालनमेवावगम्यते। लेपसंसृष्टस्यसर्पिषोलिप्तस्य
प्रदेयवासकाशात्। इतरथात्संग्रहणमनर्थकंस्यात्। निःसारयतिसर्व

॥८४॥

धोमंत्रस्यनिनयनेकाप्रानिःशेषतरान्कर्मणानिःशेषतरान्
कर्मणइत्यतरान्मानंतरसंमेवस्यात्। इडाएणमा। उत्तरोदिग
निष्टनियनेभवति। आएणमन्नेत्यपदव्यत्ययेसनामंत्रस्थेदार्थवचने
अग्नीहोत्रहवणीग्रहपतेनिष्टपतीत्यर्थः। इतरथादेवतविपर्ययो
नाचनदाहस्तेवाग्रतप्राउत्तरोत्तरयन्पादीचीर्दिक्स्रुवेणापर
मिःस्रुक्वयंहुणमग्निहोत्रहवणीनिरुप्यथंरतिकृष्यतोहोमस्या
हो। अग्नेगृहपतेरतिस्रवाहुतिमस्यमग्निवसागेहुष्टःसम
ग्निभागेहि। अहुस्रुक्वनितिस्यात्। तथाचाह। स्वाहेतिशेषमिति।
इतरथास्वाहेतिद्वितीयमितिस्यादवानस्रुनुवक्तेः। अन्नपतेअन्न
स्रुक्वाहुग्रहणंदक्षिणतोहोमश्रयणारवंतराडुपलक्षणं। अहोमोवा
परयोरिति। उत्तरोविकल्पः। अथचार्थकृत्साअग्निहोत्रशेषेनशा

॥८४॥

रेष्टेनदुष्टेनहिरण्यादानार्थेनडुघातःयावन्मादिवानघनःसंस्कुर्मादिति
व्यवच्छित्तेविकल्पःयांप्रथमाग्निहोत्रायडुघातःसादक्षिणप्रथमाग्निहोत्रगो
दोहनमपिपयोवानियम्यतेपरिक्रयार्थंदुग्धप्राप्त्यादेवत्रनित्येवाग्निहो
त्रेआसितंभवतिहिरण्यादिदक्षिणापुरकृतेकहोनेयद्दोक्ष्यतेतिअग्निहोत्र
शब्दस्यदक्षिणार्थतासप्रथमाग्निहोत्रेलिंगमतिनडुप्रथमाग्निहोत्रेयाडुघा
तसादक्षिणाकृच्छ्रनिवर्तनवाक्यमेवस्यात्पारुष्यवत्सत्रेनायदोषायदृश्य
प्रथमायाग्निहोत्रायडुघातिपाशकेनुवादःअतएवपयोवेतिनिदर्शनंदर्श॥ ॥८५॥
दःराजन्यस्याग्निहोत्रेधार्मुकस्यनित्यराजन्यस्यराजसूयाधिअग्निहोत्रनित्य
होतव्यंसत्रिजातुसनतुधार्मुकःधर्मशीलबलिकरक्रूरप्रतिभोगदंडजीवी
योनभवतीत्यर्थःपवस्तिनरस्यइतरस्यबलिकरक्रूरप्रतिभोगदंडजीवीभ ड
वतीत्यर्थःराजन्यस्यसंधार्मुकाग्निहोत्रेपवस्तुहोतव्यंसत्रिजातुवपेणिमास्यमा
सस्योक्तेतिपरिक्रयनित्यश्रीभक्षभोक्तृप्रब्राह्मणायनित्यवेस्यादिजी

३ सत्रिजा

वीराजादघातधार्मुकोनेवदघातःनित्यंहोमस्यस्वल्पेनेभक्षदानस्यविधानात्अ
परंराजन्यस्यविधातुअपरंराजन्यस्येतिकुसानाकृतिवतिषष्ठीराजन्यतिधार्मु
केणनित्यहोतव्यमग्निहोत्रेणयेतीतरस्यान्यदीएवब्राह्मणस्यैवहोतव्यमितिकर्तरि
षष्ठीब्राह्मणेनैवयजमानेनहोतव्येअग्निहोत्रेआमादिवाक्षयराजन्यस्या
दिब्राह्मणमुक्तंनतुवैश्यस्यकथंधार्मुकराजन्यस्यचदृष्टव्यांतसदेशस्त्रजी
विकातुधार्मुकयहणमतंत्रंराजन्यस्येतिचतस्यब्राह्मणस्यापिवर्णांतरवृत्ति
जीविकाइतरस्यपवास्तिनिदृष्टव्याधार्मुकस्यैवब्राह्मणस्यनित्यातथाचलिंगस्य
तंवैसत्यमग्निहोत्रंब्राह्मणस्यरुतेसयंतस्माद्ब्राह्मणस्यैवहोतव्यमितिब्रा
ह्मणस्यगुणविशेषाश्रयेणनित्यहोमविधीयतेतथाब्राह्मणवद्योराजन्योवस
तेतस्यनित्यहोमउक्तोनतुजातिमात्राश्रयेणअथायजूंषिवैसत्यमित्यादिवचनेन
स्यहोतव्यमितिश्रुतेःअथराजासंतिष्ठतानाधिकारएवनाक्षिब्राह्मणोनहिपा
तित्यात्परधर्मेणजीवन्नहिसद्यःपततिजाक्षिइतिवचनात्तनुकांगोरक्षका

ब्राह्मणो कान्तथाकार कुरीळवान् प्रेष्यन्वा हुविका श्चैवावेप्रमस्मरन्दा चरे
दिति प्रथमरात्र्यपरात्रादिपक्षहोमो वाचकथनाय दिवा नक्तमस्य सचिजाहोत
य प्रोषितस्य चसहविहारं वसतश्च। अथसमारोप्यसमारोप्याग्निप्रवसेन्न
पिदक्षोत्तमासयोर्जाथनस्यायानग्निहोत्रमग्निमथनेनवार्यतेनतुकृ।एवमे
वाहरहरधानमेष्यन्तसमारोपयेत्पावरौहतिकाठकेवाप्कृ।वासलक्षणा
कृष्टयेति।एवंतर्हिःप्रवसतःपक्षहोमोस्तियस्याश्चपक्षस्यविरुद्धेहोतग्निहोत्रस्य
पर्वेवाहः क्रियातेतःप्रवसतोयस्य कुर्वासरस्यायसउत्रजोतस्याग्निहोमवेलायां
पत्नीहैवेमगृहेस्थितापक्षहोमसमारोपंगृहेवायदिवाधत्तेकरोतिनोचबालवान्
मुच्यतेनोरहस्यासायंजातश्चधिष्ण्येषुप्रत्यक्षायस्यनाग्नयःपरिस्तरितालिंगेन
प्राप्यतस्यजीरदृवःस्वरूपेकरोषसमाप्तेपुनराधेयमुक्तवान्अपिचानुयहे
षुपक्षहोमस्यपर्वत्वंचावप्रतिषिद्धंवा। पूर्तेनिधिश्चनित्यहोमस्याधानोपचारणभवं
तितंतश्चयथेतरस्यब्राह्मणायपशुकृदानेनसवांतरालहोमसंपत्तिः।एवंहोमसाध

नापवारेभक्रानेनकृतंभविष्यति।अथोब्राह्मणायैवास्यातोगृह
आहरेयुस्कृतमेवास्याग्निहोत्रंभवतीतिश्रुतेः॥७॥दर्शवरात्रौरूपि
त्वासहधनेःप्रोषितस्यब्राह्मणायान्यच्चोप्यान्यद्धंसूपयाणीयेग्नी
गछतस्तन्नगृहेनाप्रवसेत्।अथोद्वयान्यदनुपयाणितत्पकृत्वेय
थःस्वैरितिवद्धंसानुवादःपाशिकानोवरूपंबहवोनत्वेकःसंभवतिपात्र
ग्निहोत्राद्धंसभ्याहवनीयोप्रणीयतेनिगद्यतेतिपाठोकृति।अनादेश
आज्येनजुहोति।सारंतरात्तस्यकर्तृत्वेतत्प्रयास्यन्निति[illegible]
[illegible]यहणंकृत्वाधिवाद्यतिपातिनदाजुहोतीतियदन्येन।अथ
शवरास्तरन्तादिदशस्तरन्तथाग्रहिनासोअस्यनिधनोधंवः---
वरानिमित्तंविनाग्रहणंसस्याद्विशेषाधानेनपक्षानोपिवाप्रयास्य
जुहोतिसहधनहीतियदिसपरिजेदःयातिनहिजुकयो।अनुपचरवःशी

रात्रमात्रेण गच्छति द्वितीहुनीवा। तुष्यतात्रति द्वितीयामनुवाकः
सहधनस्यै प्रयास्यतऽऊर्ध्वं विधानाद्दानीमाग्निनस्यान्तेप्रवस्पत। भार्य
याप्रकृष्टदेशेयदा वरोनप्रयोजनवशान्गृहाद्भार्यया सहनदाप्रया
स्यसमारोप्याग्नीन्प्रवसति। अरणिंयहणनिष्यमार्थंमंत्रासिधानेनस्
मारोप्यमितरद्दयदावारणीरग्निभिःसमारोपितःयदितःश्रीःसर्वान्सर्वा
न्तिसर्वेषांधारणेपरामिश्रायं। बहुवचनंचनोपपद्यते। स्यादपयत्नेम
न्त्रीलिंगाद्दपस्यप्रतीतिरस्तिते। अतिऽवननेऽपिप्रवस्पतिनरेकृपाग्नी ॥८॥
समारोप्यतेःपरावरंपोरितिवचनमस्ति। यातेअग्नेयज्ञियास्तस्यैव
दाधानस्यगवलिप्रभृतीदाहहानिसंस्कारदाढ्यंप्रयोजनं। प्रवस्पंसमारोपय
तीतिवाक्यशेषः। आत्मनिवासमारोपयति। वाराहऔपगवनस्त्रनार्थः। नतु
विकल्पार्थः। पात्रदाहान्नहिपात्राणिप्रतिपाद्यपुनःपात्राहरणमस्ति। तस्मा
दसमर्थस्याग्निगतस्यायंविधिःप्राप्तिकोदृष्टव्यः। मृतस्यशरीरेण सह
निक्षिप्तानिनिर्दहेत् ५

पात्राणिदाहः। अतोजीवताधिसमारोप्यास्यस्थानग्नीन्कृत्वास्थानेनोप
वारंगदेजवनीश्चतान्निरोधः। समर्थस्यार्थसंपन्नस्यावदग्नितावदग्निहोत्रं
नियोगऊर्ध्वंतऊर्ध्वं। यदीजीयतेयदाग्निभिर्ईयथाग्निहोत्रंसतिष्ठतइ
तिजीयतेवसाहायतेआग्निर्भिधेदध्यज्यादेरर्थभावाद्वाराहोवाश्व
भाव्यीयामग्निहोत्रदग्धाआत्मन्नेवाग्नयःसमारोपितास्यरादीहवाए
षआत्मनोयज्जायाजायतेऽग्नेः। स्वनिश्चयतएवद्वेशीरस्वयस्य
भावतेहतिभार्यायासहधर्म्माचरितस्य। इतिवचनात्पठतेयस्या
निसजायतइति। प्रवस्पन्नुच्यतेयस्य
गृहादग्न्यराधिर्वैपूयतिसह्यामेनप्रयासस्तस्मिन्नहनिहोम्हेमका
लेआगमिष्यति। इतरथाहिदेवस्यवापस्थानंकृत्वाप्रवसति। ह्यादो
नावत्कृतऊपस्थानःस्यात्। अहिर्बुध्न्यादिनिगदसिद्धानितिष्ठन्ज
पतीतिआनयेमस्यान्तिष्ठतोवापविष्टस्यचविनिर्

तिष्टन्यग्रहणं ॥ ७ ॥ स्वस्ति ॥ पर्वणेपर्वणे नुवीत वसन्ते पवानी शरदि व्रीहीणां
शरदि वसन्ते पर्वणेपर्वणे आग्रयणं कर्तव्यं । यदि वसन्ते व्रीहिभिः शरदि पर्वविशेषणं तर्हि
षणं तर्हि पर्वणेपर्वणे कर्मार्थाद्धेतमेवं भवतीति पादपुनः पर्वणेपर्वणे नुवीत
तेन विनाऽनुवसन्ते यवानां शरदि व्रीहीणामिति नियमार्थं स्यात् अग्नि
ष्टुद्ग्रहणं परिसंख्यानार्थं वा पक्षादेः । अग्रयणस्येष्टेर्नवस्याश्च योगा
न्नेदमुत्पत्तिशिष्टानां व्रीह्यादीनां गुणोऽग्रयणस्येति एकवच
नं स्यादिविवक्षया । नवस्याश्च यादिति । मतिक्रमणाधिकृतानुवृत्तेः ॥ ८८ ॥
नवान्नमिति नञर्थकालातिक्रमान्नवान्नेनातिपन्नोऽकृत
स्यसिद्धमनिर्वपणादुपवसथादारभ्यनुपूर्णचन्द्रमसी यादेसतावन्मा
त्रेस्यादनुसवोपवसथस्य यावत्सवकर्तव्यं कर्तव्यमिति दर्शयति ॥ ९ ॥
अत्रेत्यग्निर्वपतिवैश्वदेवानघानीपर्णिमायां शरदिसोमायश्यामाकानां
नवस्यापामिति । अस्मिन्नधिश्रयतेऽवसरे देवतानां हविर्विशेषो

संबंधावगतेरहदेवतासंबंधोऽस्तीति अन्यापत्नीविधानेऽन्यराद्धस्यानज्ञा
तापेक्षोदृष्टः । अन्यपत्नीमालभते । ततएवमन्यस्यामूर्ध्वायामिति यापि
तदस्तत्सूर्यहूर्यस्यात् । दृष्टंतत्स्यात्नचनातस्तवतुचेत्तूष्णीमेवतुषफ
लीकरणविधिरस्तिहिनिमित्तादृष्टार्थत्वात्नश्रुतिर्बलवतीदर्शादेस्तस्माद्दर्शाप्ता
वैश्वदेवाद्योयथाकाष्टमुपलभ्यतत्तद्देवस्यापोद्यन्यथापत्नीत्वसाम्य
नास्यस्यादितिदार्श्यमाणेष्वन्यापत्नीत्वेतिनञ्श्रुतिसुतनामस्त्वेमितिर्
बहुत्वमस्यास्तिनिर्वपेत्प्रयाजान्नतरतदस्तत्एकवचनश्रुतेरन्यापत्नी व
मितितत्तद्विशेषणमविवक्षितंतेनोक्तोपसंहारमन्यादितितंचतर्हियूप
किमातिसादकोवानीतिविधोघ्रदेशः उपानस्यवानपाऽस्यवद्यहणे
समाष्टिकपालस्यअग्नीनादधातेऽत्रवातस्यअङ्गोपानंचोद्दिश्यतदितिन
कारहदविधेयविषयोघ्रदेशः । इष्यतेनापात्रपातंचोद्दिश्यहेतुरतः प्र
माणांतरसिद्धविशेषणानुदेश्यमविवक्षितंविशेषणंभवतियतश्रुतिर्वि

घर्थविशेषविशिष्टाभिधाने पुनरुक्तिनाघृतौदनाद्यर्थोक्तवात्पात्रसंसादनवत्
तदनुवादात्रापिसंस्कार्यापेक्षाहिद्रव्यमाकांक्षादीनिसिद्धान्तेषामविरुद्धा
नार्थमंत्रोपसंविष्यतितमपिप्रयोगविधेः।प्रयुक्तेतदुपचारेकृते।स्वयंवजाती
यकेषुतान्निदर्शितदर्शिणस्मर्भक्षानवद्यंस्यधर्युःप्रेषातन्वाहसादिः।आ
वपनप्रभृतिफलीकरणांतमेकैकस्य।उच्चैरर्थानुवादः।प्राप्तचोन्निष्पव
नांतंपुनानोलुप्तद्वारत्वेनबाधेतस्यानुवादः।प्राप्तेत्तरोःखेपणंदर्शितंच।
तंडुलानोप्यतिअतएवंप्रकृतावपिनिष्पवनांतंयवानामनतिवोचनिव ॥९॥
लिहप्रभृतौस्यात्।इहोदृष्टार्थंनचस्यात्।तुराघवेशानांतनिष्पावनंफलि
करणात्रावात्केवलानाज्येयासरत्वंतितिहेत्वानांबीजेषुयवानामवच
नंसक्तूनांआयायपेनानावीजात्रावात्प्रतिप्रसवात्रावान्स्यात्।सिद्धौ
पधानानादानात्प्रकृतिकल्पाजिनस्येस्यात्।आग्नेयायद्वादशकपा
लान्पुरोडाशान्कपालेकपालेवाष्टधिवीपयोऽमथमुत्तरीयोहविर्विशेषप्रतीतिसिद्धौ

धिश्रयणादग्नेरधिश्रित्यसवैश्वदेवंचरुमधिश्रयति।इदमपिकर्मार्थंस
वैस्त्रवत्चरुधनेधिकरणेवक्ष्यतेतदपाकोधिकरणमपिचरु
र्नाम्नायोपवतिनिर्वचनात्पवित्रांतहितेपयसानीतंडुलानाप्यगुष्ठप
र्वमात्रंकृतीपलात्रमात्रंघावाष्टधिवीयमधिश्रित्यसोम्यंचरुमधिश्रयति।
सर्वदेवतानिकर्माथनिपलाशानिकानिचिदृष्टानिलघूनिचतउत्
पलाशानित्रिगुणंमंगुष्टपर्वणाइतिपरपामःएविज्ञातंहितेअपक्वानीय
तंडुलानोप्यमेक्षणेनप्रदक्षिणंचरुंश्रपयतिप्रकृतत्वाच्चरोश्चरार्थान
पवित्रांतहितंजीवत्तंडुलमितिनोक्तमितिसम्प्रतिचारात्रचतुःपाक
विशेषणमितिगम्यते।अन्नपादनात्ततोऽपिविकृतोजीवत्तंडुलमिति
नास्तिग्रहेतुरचनात्प्रवर्तते।ब्रह्मोदनेचयथाश्चारइहतथापित्रि
कृतोनलक्ष्यते।इत्रसिद्धौहास्यनोक्तावीजेषुपिष्टलेपनिनयनंविष्ट
उत्तरमत्रेणेतिनोक्तमसंस्रवाहात्रेधानप्यादिषुकिमपिनोक्तंभवतु

थक्तंत्रेणवेतिमन्यतेएककपालमन्यस्यांपाऱ्यांमर्छंकुर्वन्नभिपूरयतिान्
चेन्नघस्यामेवसविष्यतासमप्यौत्तस्याहिद्वितीयस्यांक्रियमाणस्यात्एव
तर्हिकस्यर्थमन्यग्रहणंयत्रैककपालोहवः।समस्तचातुर्मास्यादौइतरथा
बहवएककपालोहवःसमस्तचातुर्मास्यादौइतरथाबहवएककपाला
एकस्यांहविर्यत्रासादनंयथादीनस्विष्टकृतेसकृत्स्यान्नयतभ्याघा
रंप्रतिकर्मक्रियावदानस्यान्नरतिचेत्।आरायस्यकार्थत्वात्उच्चरावसि
ध्यनियतत्वाच्चअन्यापात्रेनप्रमुज्यतेप्रकृतादिवेकपालेस्विष्टकृत्येचे
न्नदर्शनान्नचपयसदर्शनात्प्रयोगस्पर्शनवेलायांबहिस्सादश्चोप
स्तीर्यैककपालेसकृत्सर्वमवघायाश्रयस्यान्वासिच्यद्वारभिघार्यापा
श्चैककपालेनप्रचरतिएववषट्कृतेमध्यपाणिनाजुहोतस्रुचंप्रतिष्ठित
मारायेनासिञ्चतिहोतियदिपर्यावर्तेतब्राह्मणान्वारभ्यातेप्रसन्नायां
—सकृदितिकिंसर्वग्रहणेनैवंसतिनैवमध्यातपूर्वद्वितीयसर्वअवघ

नातिस्यात्तर्हिचयहणेकिंसकृन्मध्यादेनस्यात्सर्वमनुद्वितीयानिर्हणात्
सर्वंविष्यतीतिनैवमेककपालेसकृद्घोदवघस्यवावयतितिप्रतिनाशु
पात्रग्रहणंकिंयावतांराजसूयाकाम्यानिहविरादीनांद्वयोरपिस्यानि
स्तिरःकाम्यागोपात्रंशुदेवतादितिसिद्धेसत्यारंभोनियमायेतिएतदेनापा
त्रंशुमात्रेइतरादीनीतिउपांशुप्रचरणेनातिचासिद्धिःएककपालोतिव नै
कृत्यंएककपालप्रचारधर्मप्रचारधर्मप्रक्रमात्सोयमनेककपालंयस्या
कृतमिसाघर्थंउत्तरचषट्कारप्रदानानांचैककपालानामितितदसत्तने
वायागेनस्यांपाठेचसिद्धयाकृत्यात्कामयागेनकाम्या।ननुच
तन्मध्यपतितायोषितेत्यादयानैमित्तिकाएव।अतएवावचनीकंचोपां
शुत्वंदर्शकानामेवप्रचारेतुकृत्सेवानुपेणानुकल्पइतिमध्यग्रहणंस
मुदायोपलक्षणार्थंप्रकृतोपयोगिनांमध्यपुरोडाशाकृतीतिसिद्धेवा
त्रआकृतीशब्दोचोदयतीत्यस्यावधेर्वधिनार्थंषट्कृतइति

नियमार्थं आज्यहोमादर्वाक्पयोवर्त्तनेप्रायश्चित्तं प्राक्स्विष्टकृतः षड्
ज्याकुतिभिर्जुहोति षड्गृहीतमेकपूर्वोऽनुः — स्वाहाकृतिभिस्साध्यत्वात्तद्धि
तषष्ठीग्रहणं स्वशाखाधितस्पाचवेषणं मरणार्थंजुहुधरु
स्याज्यधानीएकैकपालानायस्यस्विष्टकृतेसमवद्यतीतिचज्यवेघति
यहणमवदानधर्मप्रापणार्थंआश्रयेतस्मिन्निमित्तायाएकैकपा
लस्यनक्रियाविकारणमाज्यमुच्यते।यजमानइडायणेप्राश्नाति ॥९२॥
एतइयादिप्रदर्शितइडाइतिसंबंधेषष्ठीदक्षिणाकालेवत्सः प्रथम
जादक्षिणप्रथमोजातःप्रथमोजातःप्रथमोयथानुजइतिपंचम्या
मजातावत्सेप्यकृतपयोश्रियमाणंयांकिमपक्षःप्रथमइतरा
किंप्रथमामुख्योआहोस्विज्जातीकीतोलक्षणनिर्णयस्यप्रथम
जइतितस्मात्पूर्वंचेयंसत्तिहुंकामविकनीयांसमपेक्षतेप्रथमजा
इतिश्रुतिर्नेतिहासादरादीनांपूर्वंपूर्वंप्रथमजाइत्यनेनबुध्यते

शुकक्ष्याश्यामाकेनेष्टावभुंपिंगळेवत्सरंदधाहस्नंचबभुंपिंगळमि
तिविशेषणविशेष्यभावोत्रवाह्यचशाबाधात्विकल्पस्समुच्चयोवर्त
तीतिः।आसन्नेउरूणभावेवत्सोवत्सतरउच्यते।किमर्थमिदमुच्यते कुमु
क्षिकोन्नासावेशारत्नत्वेकानविनाशियामाकेनेष्टुसोमश्यामाकेन
भुंजीतननुचान्नेंद्रादिनेष्टुश्यामाकेनश्रीणातीतिनपिशुजीतनेति कुत
श्यामाकेनेष्टुयेनानासतोयायणदेवतायेष्टुलभ्यंते।सोमसमस्तश्यामा
कायायणेनप्रयस्विनायतेआसन्नवानिष्टायायणेनवस्याभीया
दतिप्रतिषेधएववत्सतरस्यानावासन्नेआयायणंस्याद्धीतरसवीर्य
हणंश्यामाकेनयाजितेसणीवनार्थेअकालेश्यामाकेननुभुंजतितिवि
शेषातयद्ववशरदपुनःश्यामाकेस्तस्यापाकृतंचाद्दक्षिणादानंपुनर्भवि
स्यव॥७॥चतुर्मास्यान्याहरिष्यमाणः।चातुर्मास्यानीतिसोकर्म
णांवैश्वदेवादीनांअनासीर्यपर्वतानांपर्वतमनिहतेअनासी

यंनारंभणीयस्यात् इष्टयो पौर्णमासी नुपोष्या उपवसनार्थमेतत् प्रतिप
दि वैश्वदेवयागे पौर्णमास्यामारंभणीया सिद्धा। अतआरंभेऽपिआरंभणी
याकोनीयत्वेवरससलिलनियमोऽनुवादमुक्तः। स्वकाले कर्त्तव्यारंभ
णीयासर्वप्रकाशितोऽर्थएतत्। प्राचीनप्रवृत्तौ वैश्वदेवेनयजेत वैश्वदेव
नेति। असावारंभणीया फाल्गुन्यांचैत्र्यांवसंतेवावसंतायणेवेशाख्या
तेनसंगतसप्रयोजनेति तेनफाल्गुनेचैत्रीभ्यांविनाविधुसंतेवैश्वदे
वशाख्यपूर्णमास्यांवाइष्टयश्चेनाभिविधसमस्तपर्वार्थंहनुत्रतिपद्वि ॥९३॥ ॥९३॥
णासघः पौर्णमासीमियक्षेत्। तथाचिनवैश्वदेवार्थंकथंफाल्गुन्यांवसंते
वेतिसिद्धेचैत्र्यांवैश्वदेवीचैत्रीग्रहणस्यानर्थक्यप्राप्तेति। चेदंकर्थं तु
हणेसमस्तार्थः। नदाचैत्रीपदमनर्थकंवैश्वदेवायेति। अतायुक्तंवसं
तग्रहणेसमस्तार्थं। आशास्तिति। पौर्णमास्यासमस्तानीतितदुक्तं। तावं
न्मात्रंतुसूत्रेसमस्तपदेऽपिप्रतिपदन्तपौर्णमासीपिकृन्पदंवर्त्तमान
[illegible]

नोपवस्थाचातुर्म्मास्येषुकेशश्मश्रुयजमानोवापयेत। उपवसथइति
माभूत्सन्नपरादिषुप्रतिषेधइत्यतआह यजमानग्रहणंपत्नीमप्यनुजा
नीते। केशश्मश्रुग्रहणंनखलोमानि। चातुर्म्मास्येषुचपरप्रतिषेधशे
षवसथादीनामर्थवादोऽनर्थकस्यापीहैवव्याख्यातं। प्रस्तरःप्रस्तरइति
केशश्मश्रुयस्तदेकथामंत्रेणसन्नयतीतिरूपमास्यादिद्वाभागोत्तछो
मिकादिसिद्धानामस्तरमंत्रेणप्राप्तिमाभावसतेअतःतान्निवृत्यर्थंतच्छो
तितलीग्रहणं। चरुकपालानिप्रथमहवीषिआज्यस्थालीस्रुचश्चाज्यधा
नपात्रमपेक्षंतइतापति। अदितिरसनाछिन्नपात्रेतिस्थाल्याख्ये प्रयोगा
दनस्थालीमितिवक्तव्येआज्यस्थालीग्रहणंआदानमंत्रार्थः। तत्राज्यस्थाली
प्रयोगएवदर्शंकृतेः आज्यधानपात्रीमितिचरुपुरोडाशपात्रयो
नसंज्ञासर्वत्रतत्रसोमापोछुवचनात्तेनेडोपोछुभवति। अनुपरिहविष्प
धिश्रयतिअधिश्रयणंकालेचरुरधिश्रयणंदर्शयति। चाकरालोपधानका

ऊष्मनुपवेहविरधिश्रयणीस्वनिमास्तमधिकृत्यनायपरिग्रहोमास्तः।
सन्नकाळमितिकालितस्यस्वनवेद्योनिस्पाचीनस्यतलक्षणाधर्मिदमाय
दोहयहणीदोहधर्माधंतुकंबलोपेतस्यशास्त्रोमहत्यादृष्टंतिप्रिसर्व ना
त्रमत्रावरणेपयस्यादोसमानधर्मनिधाएववाष्टासमानधर्मनिवधिश्र
यणादिवचोनियतत्वात्समानसंमार्जनायथाऽपरहानमेवंस्तथाच्छाव्या।
आदितिरसीतिपृषदाज्यनिर्वपेऽपरुत्तरोहयोगनृषदाज्यधानीमा
स्यआदानमंत्रस्तादस्यदधिक्षीरणवेदधिश्रयणादिविस्यात्प्रागग्नि ॥२५॥
॥२५॥ धारणाद्वाजिनस्याक्षिचारणास्त्येवनिष्पन्नयाचिपस्तेकिमितिनो
कृमक्षिधारणंवाजिनमुत्करेछापयेत्॥सिमपिमक्षणंनप्रागग्रहणं
वाजिनमुत्करेस्थापयेत्सिद्धमिमक्षणंतप्रागग्रहणंकिमपिविधिनिरा
सार्थतावंतपंचहोत्राश्रिमर्थयतीसघटवानंनिमर्थप्रधानादनंतरंघ
टतएवमिमर्थनादनंतरंस्याग्रंग्राह्यस्यापिविधिवानिरासार्थंपंचहोत्रेति
घकृतंनिवर्त्तयेत्सोपदेशिकंवादेन्वारभ्येयुमानेसतिश्रुतिप्रत्य

को

क्षिसंवादयतीतिवथालोपरुछापंनकुरुतइतित्रेष्यालोकमुपरुछापयतीति।जुहोति।
निंचइतिवेयाकरणाः॥चातुर्मास्यसाध्येप्रथमःषड्॥७॥सिद्धमाप्रयाजेष्वंऽ
श्रावयहणंकर्त्तव्यंप्राकृतंपंचसंख्यासंबंधादहनसंख्यायमस्यातगुणवि
धितोपकायश्रवणग्रहणान्नोपस्तृहवींष्यभिघारयतीतिनिरुदेयहणादभिघा
रस्यचानुयाजार्थत्वादग्निस्यादर्शानुपस्तृतिसर्वसमानेनारंभोपाग्नि नय५
श्रुतेरभिघारणस्याहपात्राभिघारणमामीदेदधर्धनापुनर्धनामुपस्तृ
मंतुरितिप्रकृतोपांशुयहणंसंश्रावताऽग्निघारणकानिवारयतिउपांशुसंम
ष तिवदुकारप्रदानानांएककपालानांउपांशुत्वेसिद्धेपुनरिहवचनंसावित्रेण्यु
च्यतेतन्निवृत्यर्थंप्राकृस्विष्टकृतमर्थादानयमंतथाचक्रमलिंगानांमासनो
मानिजुहोत्यभयत्रास्विष्टकृतीतिसिद्धमानुयाजेष्वःप्रकृतोत्वयत्रितमाश्रव
यहणमिहनसंख्यायानिवारयतोमन्यतेस्थायंपुनरुक्तं।वाजिनंयापस्तंमहे
श्वरोहनमंत्रेवाजिनंशब्दःप्राकृतंग्रहनंत्यस्वमितिदर्शयितुंसघृतंहुतिं
क्रीपस्तेआहुतिं।पुरुषविष्टंनवाजीनंग्रहंतिअंतवेदीयहणंसंबध्यतेनेहो

महामपि संबंधयंति। परिधिसंधिधानवहारस्य संभवादपनुद्योष्यमेवेति।
समृद्धः। संख्यावचनरहितप्रयोगात्सद्यः पौर्णमासीसंस्थाप्यस्तमिवपदेन
नपौर्णमासीप्रयोगमपेक्षतेस्मसंस्थामात्रप्रयोगंदर्शयितुं पौर्णमासी
पसद्यकालाभावात्प्रधानकालस्यसत्वात्सद्यएवस्यवसाधानदर्शनानि
वर्त्तते-चपरयोर्युगपन्नसंबंधसंभवात्तुउपसेतान्तात्कोलर्थप्रायश्चि
तार्थमिदंमासप्रतिषेधान्मधुप्रतिषेधेसतिमधुश्चानुज्ञातमतुगम
नवत्ननुचयङ्गमहेशनमत्तुगमनानुज्ञानमाहचयोवकथंमांसनि ॥८५॥ ॥८५॥
षेधेमधुनिषेधः। अथवमधुमांसप्राश्नीयादितिप्रेरेनासमासकरणा
न्मांसकार्यमधुनोऽपिस्यानिषेधेलवणस्यापि। किंचत्रत्वंगंसायप्रवग
म्यतेनतदामांसंनिषेधेधानुमानंततश्चान्यन्मांषेभ्योमांसस्यचसत्रम
धुप्रतिषेधेनभवतीतिशास्त्रार्थः॥ चातुर्मास्यप्रकाष्यद्वितीयाषंडः समाप्तः॥ ॥८५॥
वैश्वदेवप्रथमपर्वसमाप्तं॥ वत्सप्रघासाश्चतुर्मासेषु। अथाश्वयुजीश्रावणी
वषमुवफळ। फाल्गुन्यादिकालविकल्पत्रयोऽपिप्रायेनेति वैश्वदेवि क
ण २

विधानेपंचसंचरणास्चरतातिसंचारणास्वेषुषट्सुपंचाग्नेयादीनिसंचरंती
ति। विधानमधिश्रयणादिसकृत्संनहतिप्रस्तोतायथाभवतितथासंनह्यति
प्रतिप्रस्तोतापृथक्ग्रहणमनुवादेनिरर्थकमत्रैवकथासन्नहनयास्तंसभव
तिस्पष्टार्थंवाएवंपृथक्दोहयतइत्यपिस्यात्पंचमाश्चरुस्थाल्योनतु
दुहुद्विग्रहणमविवक्षितंयथाऽद्वेधीतिपृथग्ग्रहणंचोक्षणादीनांतत्रप्रस
गथकन्निरस्तुपात्रेनेदंपरिगणनं। पात्राणांसतेऽर्थेनप्रोक्षणीपात्रंप्रतिप्र
स्थातापात्रेषुपृथग्ग्रहणादेवलभ्यतेचरुस्थाल्यादिनियथास्थाल्यात्वेपन्न
परिगणनंदर्शेनाधिश्रयेदधियोनुग्रहायसिद्धमानिर्वाएडानंकायमितिहिती
यंकल्पमुक्तमितिपर्यायंदर्शयन्क्रममनुवदतियथाकालमाग्नेयंपृथगितिवा
तिप्यवादिश्च। एषकल्पचनेकिंवावाडुक्तंश्रद्दधन्नष्टानमिति। यत्रश्रद्धानास्तित
द्विशेषाभिधायिकस्तत्रनतावद्विशेषानुष्ठितिरितिदर्शयतितेनश्रद्धायते। पत्रप्राय
नानुष्ठानंश्रद्दधासितंवदुक्तंजडोमायथाग्नसभवदाचार्यश्रुतिर्द्वैधत्वात्
जडैर्यथापवादिस्यातंनारनासितंसर्वदस्यनुष्ठानंतथान्यत्रापिएवंवाग्निप्रणयने

प्रयऽजुषेत्यादिशब्दोपलक्षितविषयप्रक्रमेणानुगतोऽप्यर्थः। अपरिमितेर्वान्यस्मिन्नु
मपरिमितेतदादेशोत्तनस्मादनियमापरिमितेदेशोऽनुपुनःप्रक्रमेएकवचनो
तत्वात्प्रक्रमात्सर्वधेवदादानप्रभृतिधर्मातिदेशोवाक्येनप्रकृतोचोपपद्यते
विशिष्टदेशविधानायद्विहविषावितस्तिरतीयमात्रेआघारयःस्रुवाधीनस्त
ऽसर्थः। नियमावलक्षणासप्तमीइतरथाविस्तीर्यमात्रेगतिःस्यादग्निषुप्रक्र
मेषुयवोनादरोस्त्रयऽस्यस्मर्कअर्थेणकरंस्वदेशकालात्प्रक्रममात्रेगते
उकरस्यायतश्चालमिमीतेअर्थयुक्तमिश्रिक्रममात्रेतिप्राञ्चुखताऽत्र ॥९६॥
करक्षिघातहस्तांस्वपदानप्रसञ्चुखस्तरथानियमार्थप्राञ्चुखयहणस्या
ऽस्यानिष्टेनस्मात्प्रसञ्चुखाऽ-कारंविधाउकरंवर्धयित्वाऽऽकवस्यैकयहणं
द्वितीयनिर्दिष्टमर्थंतेनयस्यवेदिस्तृणीकरोतिसिद्धः। अपरेणकरं।स्रुक्वहर
णायस्रुवोऽतत्रहिसोमाद्यनियतार्थंऽक्षणक्तिष्टति। आसादनार्थंचपिष्टा
स्रुक्वतिदक्षिणतरोक्षेनिमीतेप्रक्षिप्यासादनार्थंपुनःसंस्करणंस्यात्पञ्चग्र
हीतेननिरूप्तमाज्यंस्रुक्तिष्ठेद्वि। ततःपञ्चगृहीतंगृह्णीतेऽग्नेस्तनूरसि

दर्भकूचेवश्रतस्यान्याधिनिनिर्वपत्रंगृह्णीयुः। तथाचहिरण्यमाज्य
स्थालीमित्योक्तेसहरतीयंकिमितिनस्मरंतः। अधिश्रयणंकुर्वतीस्रु
स्कारकर्थदेवाऽविडद्वारंकुर्वंतिचतुर्गृहीतमाज्यंवाहरेदयनः। आहवनी
येग्निप्रणयनंनि। आहवनीयेग्निप्रणयनाधिकृतंस्रुतिर्विशेषणंकारयु
गुह्य। अन्यथाचैतेकर्षंसम्पत्तेवरुणग्रहासंग्रहेयंप्रणीयमानायांजुहोमकं
रयनुवादोदमिश्राहस्यसंसिद्धितिरव्यवायीपुनश्चैतदितिअपरकर्थमन्यो
ऽयंतोयाज्यानितिवत्यत्रैवकाकहोमेआज्यमुक्तं। यद्वान्यदेवाहुतंकिंचन्यनिर्वप
नोत्तरस्मारंअधस्रुवंवाग्नीध्रायप्रयच्छतिवचनान्नप्रतिप्रस्थातापयच्छतीति
दृष्टार्थत्वाद्ध्रुवेहोमयतःप्रयच्छतिअवोस्यप्रतिप्रस्थातातिनिदधा
तीतिअन्नेतेतन्नियोगाद्विष्टान्नंनोनवर्तयिष्यंतिसान्नास्तिदक्षिणतो
हवनीयस्यैवैकवचनंन्यग्रोधमाणविशेषवादेकस्यचिदाहवनीयस्य
दक्षिणतोहिसादयंतोप्रकृतावंगमात्प्रकृतंवाहवनीयस्यैहुयया
येनप्रणीतस्तस्यदक्षितश्चिन्नकल्पतेतदुपयमनीनांयद्वाग्रहपतेनप्रेषित

वाहुति र्नुनिग्रहानितिप्रतियतिस्त्रलपराजि[illegible]मामाहवनीयोऽवमधिप्रयोगोभव
वतीतिदर्शयतियद्वाद्वितीयोआहवनीयसंज्ञानिर्देशार्थंद्विवचनमेवकर्त्तव्यं
णिस्तपरिषोषार्थंसूत्रे।अत्रापवादमाहअधर्युःप्रेषानाहेति।पुरुषचेतर
केनापिसन्नोदितोहोतोऽस्मावोप्रेषाधमनुतिष्ठेत्याम्प्रेषसंज्ञोपजीव
तीतरः।अनुष्ठपरिगृहीतंयत्रेत्यादिहोत्रेत्यन्तंपरिग्रहसंगेसतिउह
स्त्रेचदर्शपूर्णमासाभ्यांदेवदत्तेनामंत्रितःकृश्रिद्मागाधायेतियदुक्तोपितदर्थः प्र
संगनोपजीवनिःसोपिनतदर्थंप्रेषेतेनाप्रहृतेश्रुतमितिः।।चातुर्मास्य
ष्वेतयेवरूपंप्रघासपर्वणि।।।उत्तरतोगार्हपत्यस्यतिष्ठन्नितिदेशनिय
मःआमयवपिष्टानामितिनिहतीयार्थेषष्ठी।एकोद्विर्नवावाकृतोनिय
मायास्त्रीप्यानुसपिंडोगोत्रेणलिंगमविवक्षितंस्त्रियःपत्नीमितिज्ञापकात्
प्रक्षाल्योष्णेनेषयश्लेषयतलोमशोभवतश्रुतेःपरःशतान्यधिकशतानि
वरःशतादिरर्थः।विश्वामित्रेपाञ्चारवेवदुःउत्तरार्धंतुवादःवारुणप्रघासेषु
मारुत्सामानयेतिमैत्रीमारुत्सोवारुण्यावितिउभयत्रनिमंत्र्यःप्रयोगात्गत्या

तत्सकृदाशकानड्वत्संस्कारःप्रतिद्रव्यमातिदेशिकभयत्रयहणंपुरस्ता
त्येवानिष्टेतद्विवचनात्पत्नीयजमानालक्षेउत्तरत्रास्तिष्टेनपत्न्यनुनि
नयेत्पुरस्तात्यत्रेतिश्रुतेःअधर्युःप्रवरान्प्रवृणीतेप्रयोगोक्तवान्
सप्रेष्यग्रहणंअधर्युःप्रेषानितिस्यात्समानासमानिजुहोतीतिपरस्तादनि
वृत्तयेसमानियेनकिमदयाथहोत्रेप्रदेयंतिकर्त्तव्यतामिश्रुनोद्वोढतिरत्तरा
पक्षयाद्विवचनात्तेनविग्रहसमासःउक्तोवाजिभ्योयाज्यानुवाक्ययोः
सत्वसंबंधनादात्मभावसिद्धेःप्रयोगमनेतिभवतिदक्षिणाक्षिन्प्र
तिपस्थातोभयत्रेतिवाक्येदक्षिणाग्रहणंवेचित्रार्थंआज्यशेषेइतियाद्वि
वचनांतंतुनिःकाषालौकिकाग्नेरग्निकमितिश्रौचकार्यश्रौचधर्मकमित्य
र्थःश्रौचाधारवत्धर्मातिदेशश्चतुर्गृहीतस्यतिषष्ठीरनीयार्थेऽतान्पश्च
तुर्गृहीतंग्रहीयार्थंअथसंबंधेषष्ठी।ततःप्रयुज्यःशिष्टाजुहुयात्पदिम
त्रवत्तदाद्यपक्षेयथावत्भुक्तवदाद्यवदितिशेषेणेतिसर्वंदानार्थंनी

या॰ स्रुग्निधावाहरतिसमिधावितिप्रत्येकमन्वयः गार्हपत्येपत्नीतदर्शनात्दक्षि
णस्मिन्प्रतिप्रस्थाताप्रतिप्रस्थात्रग्रहणमन्यानेत्यथंविधिर्वानुवादोवा
सूत्रंसप्तः कोर्णवानिकात्रमध्येसक्थ्यावांतरात्रेतस्थातन्नयजमानंत
संस्थएवस्यात्॥७॥चातुर्मास्येष्वाग्नेयश्चतुर्थःखंडः॥७॥वरुणप्रघासा
नामहोतायंवसमानं॥७॥साकमेधाश्चतुर्षुमासेषुकार्त्तिक्यामार्गशीर्ष्यां
हैमंतेवेतिपूर्वकल्पत्रयंपर्वपौर्णमासीहैमंतेअर्थापत्तेरुक्तंआरभ्यणी
यास्त्रेःसिद्धेः पौर्णमासीवत्प्रतिष्ठत इतिमाभूत्तस्यांप्राक्बर्हिषः ॥९८॥
णंत्सिद्धेरितिचेन्नरूंढ्यर्थत्वाद्धविर्धानेयेतूक्तेकर्तव्यसंयोगेपरिभाषा
रूढ्यैकंतुवत्सापाकरणमत्रनिरुप्यर्थंदृष्टहविर्धानेयोवत्सरेपरिभाषाधिक्रिय
तेसाचानेनैकरणेनसंपद्यतानुपचोपाकरणंस्यान्नकर्मणः — — द्वौमं
त्रवत्स्यान्नाभूदितिबर्हियोहिनोकंतवत्सप्रनीकंतंसोतनपनघोःसमा

DR BHAU DAJI

नबर्हिष्यतस्त्वनाशनात्सनत्येतातुकंहिपौर्णमासीदितिनिरूपसोपदे
शेतुपुनःसनद्दमतिकर्तव्यतांकेऽत्रनिःपन्नत्वान्नदर्भमुष्टेरास्तुघातुक
बर्हिषोरनर्थक्यात्तद्दनयतेअतःसमानयोद्दयोर्बर्हिर्नाशेन्यन्नास्तीति
बर्हिरनुप्रहरतीतिकिंसिद्धेसतिष्टइतिनासिद्धेप्रहरणंगार्हमेधीयार्थना
र्थेतिशास्त्रांतरात्सनतुगार्हमेधीयांश्चस्रुनबर्हिरतिवध्यतिअत्रेवसातप
नीयबर्हिषसन्नहनमाविशतिदर्शयतिनेनेहछेदनंप्रकल्पतेस
न्नहनार्थकानिह्यर्थंबर्हिरनुप्रहरतीतिवचनंशापकैनापूर्वंनियुञ्ज्ये
प्रतीतिअनेकायतबर्हिसन्नह्यतीयस्यार्थस्यतुतेसायमग्निहोत्रइतिगार्ह
मेधीयार्थेविहारगार्हमेधीयाश्चविहारेअग्निहोत्रंदर्शयतिबर्हिसंन्नहनो
त्तरंतस्यैवविहारस्यार्थस्यैणत्अग्निहोत्रहोमस्यापराह्णिकत्वात्तुते
एवसिद्धेसायमोदनेबर्हिसन्नहनोत्तरवचनमेकविहारस्यैवोपवसथा

DR BHAU DAJI

स्यादि उत्तरः प्रोक्षणीतासु स्रुक्पग्राहवद्यान्नवीयग्रहीतिनानुषुक्लमातिषु वा
नुर्मास्येषु चतुर्गृहीतानिर्हानुयाजप्रभृतिउपभृतोग्रहाप्रयाजानुयाज
स्रुक्संग्रहीतीतिएवमन्यते कुपभृताचीनप्रयाजद्वयमध्वर्युनानुयजेत
सुतत्रापवर्हिषश्चतितहिद्वयभावादेकंचतुर्गृहीतिनग्रहाम्पादाकुत्रित्रया
र्थंतद्वचतुर्गृहीतिद्विचतुर्गृहीतेद्विचतुर्गृहीतिग्रहातीतिवक्तव्यंग्रहणी
समानपात्रंप्रकृतौसिद्धमास्तरणंउदीरणंप्रभृतिमंत्रेणास्तरणंतथाहि
लुक्षीग्रहणेप्रस्तरेयुज्यतेविलोप्तरंतिलुप्यतेधर्मुघ्नमापुष्टिमंत्रासी
वंउद्वाहाउद्वयमानेपविशिष्यंतेनाप्रस्तरंवाकरातीतिनिवर्त्यप्रस्तरे
साधनानंतरमध्वर्वाध्याइतिअलंकृत्यादिपाठक्रमेणउद्वंभजु
शीदीनिहवींषितथापराणिवेदादिनीस्वाहेतिहावाग्द्वारहितःप्रयोगःक
तव्यइतिदर्शप्रतितत्रापभृत्पाचीनावीतिनामितिप्रधानानांप्राचीनावीती
प्रचारःशास्त्रातरातउर्ध्वंशास्त्रंयथाज्ञानमंत्रेणविनादास्वसदस्यग्रहः।

उपविशतिअथयथाज्ञानमंत्रेणवितदास्वसदनस्थायतउपविश्वि
शतिकर्तव्याउत्तरतोब्रह्मानिमपश्चात्तरत्नद्वारेतियतनी
यांघट्टयत्वहरिक्षिप्यारेणाग्नेवायदक्षिणाबधातितउदङ्अतिक्रम्यतिदा
क्षिणतिष्ठन्दक्षिणेनपुरुषंयथा। इहधर्मपत्नीसन्नुहविर्यज्ञमावधाय
ज्ञापत्नीनभवतिमाणिदक्षीतिनमंथद्वारेणापाच्यांरूक्षातिशक्तेकल्पयेनु
देवयजेतिमुक्तंचैतत्यदाप्रथमंदेवयाहुप्रयोगदक्षिणाग्निकोवाबाचनी
नस्यैवाकानपरमाणिदुदस्तरणेनिसृष्टवतिउदकांजलिप्रभृति
अन्यहोमादिसनुवादःस्रुक्पुष्पिंउद्वासावाद्वयानिदधातिस्रुत
वाकामुतपत्न्यादारस्यावीचीवाचीनांसरूक्षेपनिमार्जनानामोत्तरणका
लसमंअत्रपितरस्मादिनचनातेयोज्यंतत्रतेहरीमुहूर्तेमिसपरेणन
मोविवक्षितंविज्ञानितिबहुवचनानमनेनमध्यमपिंडंपत्नीप्रक्षयतिवेद

॥१०१॥

॥१०१॥

पायति तावदिच्छेयुस्तेषु दक्षमानेषु वेत्यिमग्रहरतिपथा ॥७॥ उत्तरतोग्नि
हिपत्यस्यैषाघस्रर्वत्वाघावदुक्तंग्रबकानकमित्यचिद्वारभ्रतत्वादेषा
तस्तमयतीतिनिर्वपेत्स्रुचीमुपचारिततयहणायथात्स्रुचीमुपचारवचनेन
ककपालानिस्यादोननुयथाश्रुतमसिधारयतितदापात्रेत्स्रुचीमसिधार
णंसिद्धंभ्रसिधारणंवक्ष्यतेघृतनिर्वापस्तावदेवसंबंधभावस्तथापि
होमकालेदेवतासंबंधोभविष्यतीतिनमंत्रेणमाभ्रदितिस्रुचिग्रह्ण ॥१०२॥
मात्रंचदाज्यनिर्वपमात्रबहुबहुद्वारवतउल्मुकंक्रियतइतिन्या
र्थः।परांचीनंहरतीशरीरंतउपस्तीर्यमध्यमपलाशेवेषंसमवदानअ
थदानधर्मजीतधर्मेपिदेशकालादवदायपदस्यापृथगादायपुरोडाशा
नकेकहोहोवाऽतंतःतीक्ष्णयजमानायसमाचयतिरातेनिर्वचनात्एक
मंसर्धीनावपतितंयजमानायसमावपतिवचनंघटतेसमिधावहरंति।

तियकर्तृयोत्रयमः उभ्यतेतिस्रभिःप्रदक्षिणंशिरस्यवपुरुदेवेतिसव्यहणं
रतिरथानर्थकंतिस्रश्चाहुतेःस्यादुदस्यादेस्यतिवासावहंकरथाहु
व्यतेविस्रष्टलायाचतेधान्रइतिघाराम्तोतछहस्यकोऽर्थः।तएकेकंअ
पायकर्तृकलादनरीयवचनोत्रकश्चिदितिअरुणादधिकमुघायमर्थः।
धान्नोधान्रइतितत्व्याख्यानं।ब्राह्मणंत्रएवसामवोनभवंतीत्यादि
सावेसादिवेसादिअपरस्मिन्नग्नितेत्रआदित्येनेतिरूपंतितत्रैवन्या
यप्राप्तेनवैततेनेतापिद्रष्टव्यं।एतायत्सरीसृपंसमिष्टयजुरितिसि
द्धेतिगतेऽहिंसन्तुग्रहणादारभ्यतेतत्सहचर्यात्पशौ
सोमानतंत्रेणातन्पदस्यपृथक्संस्कारसंनिधेतइत्यस्यासावासुनासी
पंचतुष्पात्सुफाल्गुन्यांचेत्यावसतेचसतिसघःत्रातेपहिवोलोमोसीत्य
श्रवणानंतरंसघउपवसथादिचतुर्हचतुर्हगतेवाचतुर्थेहन्म

पक्रम्य पंचमेयागः श्रौर्ध्वीकृ। वैश्वदेवनव्याख्यातमाग्नेयोष्टकपाठनि
योगः प्राचीनविनियोगतः प्राचीनप्रवणनघतिरोभ्यकिंतर्हि चतुर्म्मास्य
धर्म्माणांबर्हिःसन्नहनादीनांसाधारणानामपित्वत्रनिर्वापेनतत्र
सर्वास्विष्टिषुप्रकृतिविकारत्वेपिप्राचीनप्रवणंसदेवेति वेदग्रहणं प्रमाण
तस्माकस्विष्टकृतनिवृत्ते ---- कथंनासीयमाग्नेयीनिर्दिश्यतेति
कल्पेषासव्याख्यानानिचत्वारिंशद्ब्राह्मणपञ्चसप्ततमोमासनामाख्यो ॥१०३॥
प्यध्यायोराकानिवृत्यर्थानितानिमाकश्चित्परिगणनयस्तेनतन्निवृ
त्यर्थंपुनरुक्तमासवधार्यहान्यधिकरणेनामजुहोतीतिहाट्टाक्षि
र्युक्तउपांशोरंधुर्यपिसघस्यनरावापौर्णमासीसंस्थानमितथा
पियेनसमाइतिकर्त्तव्यविधिमात्रेणात्तस्यायेथानभवान्नचईधा

बर्हिःसन्नहनाभावेपिहपित्र्यसाकृतेएवमिदंपर्वयोरंतरासोमेनयज
तेकिंतस्मिन्नेवनिर्वापेसाहपर्वणीतिउक्तमधस्ताद्दर्सतंग्रहणंसम
स्तस्यवर्षर्तुमतोवर्षासुशरदिचसमस्तासर्वास्विष्टिष्वंतरंतरापर्वग्र
हणंसमस्यार्थस्यात्।यतोनसांवत्सरिकेशुनासिराणांकौणमासीसमा
हिरमावास्यावधानान्नचपर्वशब्दस्यद्वैविध्यवाचकस्यामकानि
ष्पन्नार्थमुपादानं।पुनस्तस्माद्यदिवसतेपर्वणिपर्वणिपूर्वपक्षेय
ज्ञेतदाकौणमासीतिकौणमासार्थमपिमुज्यतेतथाचवृद्धोचार्यःसर्वपर्वस्वि
वंसतेवर्षासुचयाअंगतेघवोघट्टकृतएवगाज्यासिघारणंप्रतिपर्व
णिसोमेनियतत्वनात्पर्व्वयंदर्शसमाधीयकुतःअतएवेतिवचना
दनंतरमेवस्याद्यदिपर्वणीतिनस्यात्॥७॥अथसवत्सकोरणि

अथेति चानुमंस्यानंतर प्रकारोति सांवत्सारकान्येतानिअथेदानींपंच
सांवत्सारकाणि वर्तंते प्रकृतास्थिति वैश्वानर पर्जन्येति स्वरांतद्वितीयएष
बहुव्रीहिः समासआरभ्रणीया तत्रेनारभ्रणीयाः संबध्यते नपुनरा
वर्तते प्रतिसंवत्सरं तुकंचेतत्प्रयागभेदात्प्रतिसिद्धः प्रथमः संव
त्सरिकैः समानमित्यर्थसादृश्यस्तु हेमासिचेतिपश्चात्व्या
वर्त्यिनुमिह॥ तस्यांतेयाग्नेयीनिरूढपशुयाद्फाल्गुन्यामारभ्रणस्तदा ॥१०४॥
फल्गुयो वतस्यांते ——चैत्र्यामारभ्रणीस्तदा चैत्रीति प्रसिद्धिह
तीयः॥ सोपिफाल्गुण्यामारभ्रणः॥ चैत्रारभ्रणावायोतरासौविश्व
देवायेतिवचनात्तथाच —— एवसोऽपिप्रसिद्ध्यर्थः॥ तस्या
तेन्यासंप्रतियत्नोणमासीतस्यतृतीयस्यसंवत्सरेस्यांतेसायंप्रति

नियतमुख्ययाजुकेतव्यायेवर्त्ततइतिसोपवस्थस्तुसर्वस्यांतथा
तृतीयइयंतेनसर्वस्यांश्चनासिरस्यांनफाल्गुनिचेत्रीवाऊत्तरा
तांश्चनास्तीर्यायोपवसथादिएतदेवसंप्रतिग्रहणाय ——मा
स्त्रीग्रहःसप्रत्यवयागस्यांतेनिवृत्तयेसप्रतिग्रहणमासमुमासनी
षेकादीनियमाकुर्यादेवोत्सर्जनेनित्यस्त्रिप्रायः॥ सज्स्त्रीनिष्ठा
चतुर्थमुत्सर्जेतितिश्रुतेः॥ वैश्वदेवेनचेत्र्यांमासमुत्सर्जेतिवच ने
नाद्वैचेत्रारंभणपक्षेप्रसिद्ध्यर्थः संवत्सरः यथायोद्वौ ——
—तस्यांतेयाग्नेयीनिरूढपशुयाद्फाल्गुन्यां —— मात्रापिप्रसिद्ध्यग्रहणान्न
यापंचमःयोत्तरातोवैश्वदेवाप्रकृतितथायथोत्तरासाकमेधिस्पय
चसंवत्सरायसाकमेधास्तेप्यनुद्वैपंचसुमासेषुवैशाख्यांजेष्ठ्यां

Digitized with financial assistance from the Government of Maharashtra on 11 June, 2017

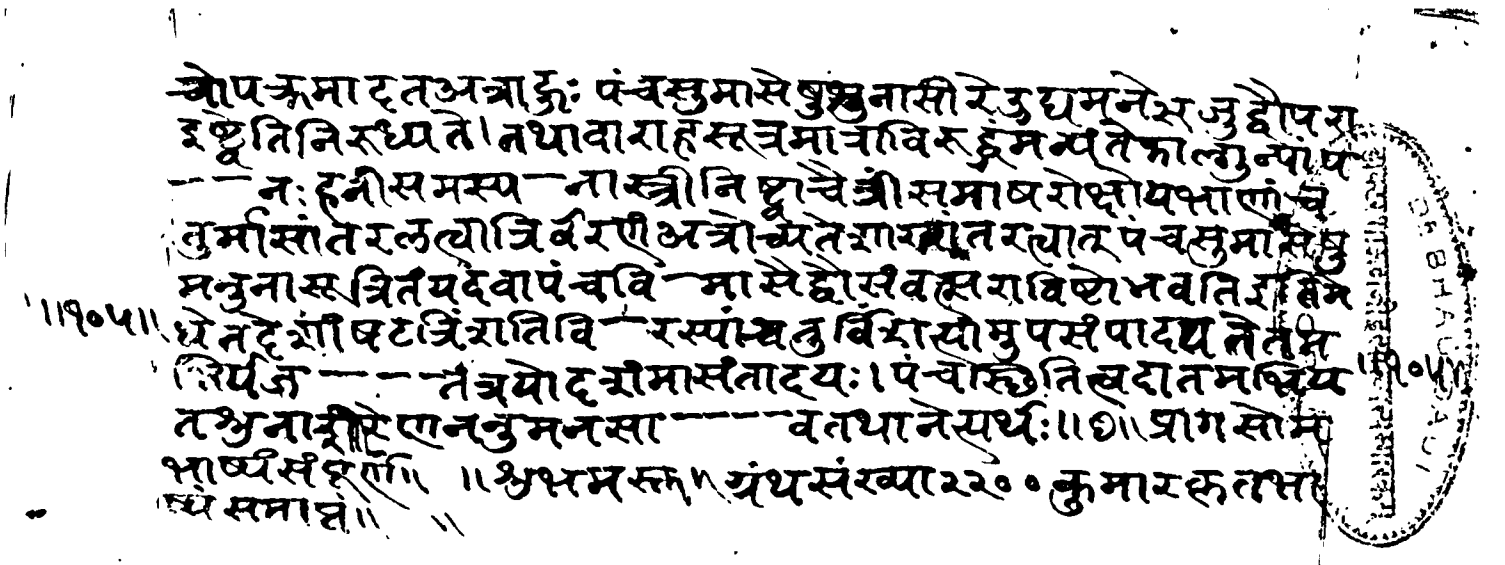

ोपक्रमादतअत्राऽऽः पंचसुमासेषुघ्रुनासीरेऽधिमनेसऽजुहोपरा
इष्टतिनिरध्यते। तथावाराहसूत्रमाचार्विरुद्धमन्यतेफाल्गुन्यांप
—नःहनीसमस्य—नास्त्रीनिष्टाचैत्रीसमाषरोक्षोपक्षाणांच
तुर्मासांतरलक्ष्यात्रिवरणीअत्रोच्यतेशरद्यातरत्यात्पंचसुमासेषु
मनुनास्त्रितयंदेवापंचवि—मासेद्वासंवत्सरविरोधवतिरहिम
धेनदर्शीषटत्रिंशतिवि—रस्यांस्वतुविरासोमुपसपादयतेतेन
निर्यज——तत्रयोदशीमासतादयः। पंचास्तिसदातमध्यि
तभुनाश्रीरेणननुमनसा——वतथानेयर्थः॥७॥प्रागसोम
भाष्यसंदर्भः॥ ॥श्रीरस्तु॥ ग्रंथसंख्या२२०० कुमारकृतसा
ध्यं समाप्तं॥ ॥